

ABDÜLHAK HÂMİD'İN «MERKAD-İ FATİHİ ZİYARET»
MANZUMESİ VE İÇİNDEKİ GÖRÜŞLER

ÖMER FARUK AKÜN

Türk şiirinde bir duygu konusu olarak tarih temi XIX. yüzyılın yarımından sonraki devrede görülür. Bundan evvelki devrelerde şiirde muhteva olarak tarih, ancak fetih, sefer gibi askerî mahiyette hareketler ve şairin kendi zamanında idrak ettiği bazı vakalar etrafında vardır. Bu konular, aslında tarihî olmadıkları halde, yazıldıkları devirler üstünden geçen zaman dolayısıyla tarihî bir hüviyet gösterirler. Divan şiirinde her hangi bir fetih veya bir mimarî inşa hakkında söylenilmiş bir manzume, esasında devri içinde alındığı takdirde, bir tarih duygusunu değil, ya o anda içinde bulunulan, yahut da ona yakın bulunan bir hal'in tesbitini ifade eder. Yaşadığımız zamanın bazı aktüel vakalarını ele almak bir şiire nasıl tarihî vasıf vermez ve ancak şiirin, ileride bizzat kendisi tarih plânına geçtiği devirler için tarihî bir hüviyet ifade ederse eski edebiyatın bugün bize tarihî mahiyette görünen şiirlerini de mütalâa etmemiz gerekir.

Şiirde gerçek manasiyle tarihî duygu, ferdin içinde yaşadığı zamanı değil, kendinden evvelki zamanı ele aldığı vakit tezahür eder. Tarihî duygu, insan ve eşyayı, hatta hal'i, geçmiş zamanının kadrosu veya perspektivi içinden idrak etmek demektir. Bir şiirin tarihî karakter göstermesi için mutlaka geçmişteki bir şahsı veya vakayı yahut da geçmişteki eşyayı konu alması şart değildir. Maziden —daha vazih manasiyle söyleyelim— bir cemiyetin yaşanmış değerlerini muhtevasına alan geçmiş zamandan gelen her hangi bir unsur yahut eser, *durəsi* ile birlikte alındığı takdirde, hal içindeki durumu ile de tarihî duyguyu meydana getirebilir. Çok defa bir harabe, eski devirlerden kalma bir mimarî eser, veya herhangi bir eşya, halin kadrosu içinde bulunduğu halde, tarihî duyguyu tamamiyle geçmişte kalmış şeylerden daha kuvvetli bir şekilde tesis ederler.

Divan şiirinde tarih temi, geçmişin gerek sırf geçmiş olarak, gerek hal kadrosu içinde ifade edilmesi şekliyle olsun, yok gibidir. Ede-

biyatımızda tarihî şahsiyet ve vakalar, divan şairine müstakilen bir konu teşkil etmemiştir. Divanlarda, şairin muhtelif konulardaki duygularını müstakil manzumeler halinde toplayan, başka neviden eserlere nisbetle onun duygu dünyasının, bağlı bulunduğu estetik dairesinde, doğrudan doğruya ve daha çeşitli ifadelerini veren bu şiir mecmualarında tarih şiiri yoktur. Eski edebiyatta tarihle ilgili şiir ancak sırf bir tarih olmak gayesiyle yazılan eserlerde yer alır. Bunlar, tarih eserinin manzum olarak kaleme alınmış olması dolayısıyla, şiir kadrosu içinde görünen veya mensur bir tarih eserinin içine tarihçinin yer yer serpiştirdiği parçalardır. Eski şiirimizde tarih temini ancak bu kadrolar içerisinde bulabiliriz. Fakat bu örneklerde, her hangi bir tarih konusu etrafında serbest tahassüslerini ifade eden bir şair tavrı ile değil, vakaları manzum anlatmasını bilen yahut nesrindeki ifadeyi manzum parçalarla süslemeğe değer veren eski tarihçinin tekniği ile karşılaşırız. Bazen bu manzum parçalarda tarih müellifinin, vakanın hikâyesinden duyguya, yani şiirin o aslı unsuruna doğru gittiği görülürse de, bu, tarihî bir vukuat mecmuasının umumî heyeti içinde bazı münferit açılmalardan ibaret kahr. Netice itibarıyla, kronolojik bir sıra içinde zincirleme bir surette seyri takip edilen vakalara bağlı olarak gelen arizî bir haldir. Halbuki şairin tarihî konu karşısında tavrı böyle değildir. O, konusunu bir kronolojinin takip ve tesbiti sırasında bir vakalar zinciri içinde uğranılan her hangi bir nokta olarak değil, doğrudan doğruya bir gaye olarak alır. Tarihi bir hamlede duygu konusu yapar. Tarih müellifinde duygu, vakalar ve tesadüflerle gelmiştir. Şairde ise, o hem çıkış noktası, hem de şiiri yapan aslı muhtevadır. Tarihteki parçalar, bir eserin münferit cüzüleri halinde, şairde ise, gayesi münhasıran kendisi olan müstakil ve bir bütün eser suretinde tezahür eder.

Eski şiirde şairin tarihten müstakil olarak aldığı konular pek mahduttur. Bunlar Peygamber, Kerbelâ vakası, bazı mezhep uluları, İslâmiyetin ve mezheplerinin bazı şöhretleri gibi muayyen temler etrafındadır. Bu konuların işlenişinde şaire refakat eden, halis tarihî duygu değil, dinî duygudur. Bu mevzular ancak kronolojideki yerleri dolayısıyla tarihî bir mahiyet ifade ederler. Onları muhtelif şiir ve eserlerde hale getirip devamlı olarak tekrar ettiren, aktüel plânda tutan, dinî duygudur. Fakat bu dinî şahsiyet ve vakalar etrafındaki konulara mukabil devletin, milletin mazisinden hangi padişah, hangi kumandan, hangi kahraman eski şiirimizde tarihî bir ilham konusu olur? Kendi devrinden çok evvel gelmiş eski bir hükümdar, her hangi bir tarihî şahsiyet veya bir kahraman için divan şairinin şiir yazıp divanına koyduğunu görür

müyüz? *Selimname, Süleymanname, Gazavat-ı Hayreddin Paşa* kabinden müstakil ve tarihi sadece zaptetmekle kalan eserler istisna edilirse, eski edebiyatta ele alınan, kendileri hakkında eser yazılan kahramanlar ancak *Şehname*'nin, Fars ve İslâm efsanelerinin kahramanlarıdır. Vatan ve millet tarihinin şöret ve kahramanları divan şairleri için şiir konusu olmamıştır.

Tarih eski şiirimizde yalnız insanlar ve şahsiyetler bakımından değil, eser, eşya ve dekor olarak da bir tem teşkil etmemiştir. Saray, sur, bahçe, köşk, han, kervansaray, eski kıyafetler, mobilya, ecdat hatırası eşya v.b. gibi maziden kalma bir eser katışısında yaşanılmış bir tarihî duyguyu ifade eden kaç şiirimiz vardır? Selçuklulardan ve Osmanlıların ilk devirlerinden başlayarak muhtelif asırlardan kalmış, harap veya mamur vaziyette türlü mimarî eser, çeşit çeşit ecdat yadigârları, tarini, yaşanan zamana her an en zengin bir dekor halinde getirdiği halde bir divan şairi için bunların bir ilham konusu olduğu görülmez. Eski bir mimarî eser, divan şairinde tarih duygusuna yol açmadığı gibi, bir konu da olmuyor. Ancak mesnevî ve emsâli gibi naratif mahiyette bazı eserlerde bir yere ait muhtelif unsurlar anlatılırken mahallî bir unsur olarak bazı mimarî eserlerden bahsedildiği görülür. Yalnız bu da, naratif eserlerde, geniş bir surette müşahede edilen bir hal olmayıp örnekler sınırlıdır. Divan şairi eski mimarî eseri için değil, yeni bir inşa için şiir söyler. Kasideler, tarihler hep yeni yapılan, hiç değilse yenilenen eserler içindir. Bir çeşme, bir saray, bir kasır, bir cami, bir han yeni yapılmışsa, şiire girer. Tarihî yapının eski edebiyatta şiiri yoktur.

Edebiyatımızda tarihin müstakil bir tem halinde şiire girişini Tanzimat'tan sonraki devrede görmek mümkün oluyor. Fakat bu devrede tarih, şiirimize tam bir genişlik ve zenginlikle girmez. 1908 Meşrutiyetine kadar gelen safhada tarih temi mahdut ve muayyen bir *répertoire* içinde kalmaktadır. Bu devrenin şiirinde tarih konusu hemen Osmanlıların genişleme ve istilâ devirlerine ait hadise ve şahsiyetlere inhisar ediyor. Bu *répertoire* içinde, başlarında yazılan şiirlerin çokluğuyla Yavuz Sultan Selim ve Fatih'in on safta ele alınan bir konu olarak hususî bir yer tuttuğuna bilhassa işaret etmek gerektir.

Fatih ve Sultan Selim'i tem olarak alan şiirler Namık Kemal'in *Evrak-ı perişan*'da bu iki hükümdarın müstakil biyografyalarını verişinden sonra görülmeğe başlar. Evvelce tarih kitaplarında Osmanlı tarihinin umumî kadrosu içinde her hangi bir fasıl teşkil eden bu iki şahsiyet, devrin bu büyük ve eserleri en çok okunan otoritesinin kalemiyle

edebiyatın malı olur ve hususî bir değer kazanır. *Evrak-ı perişan* Fatih ve Yavuz Selim'i, getirdiği yeni bir tarih üslûbu, edebiyatımızda daha önce örneği görülmemiş bir tarzda tarihî simalar üzerinde işleyişi, bir yandan romana yaklaşan portreler çizer, bazı romanesk sahnelere yer verirken, diğer taraftan bir tarih perspektifi içinde onları muhakemeye tabi tutuşu, değerlendirişi ve nihayet tebcil edişi ile ön plâna çıkarır. Namık Kemal'le devrin edebiyatına Osmanlı tarihinden iki büyük insan ve tarihî tebcil konusu gelir. *Evrak-ı perişan*, Fatih ve Yavuz Selim'i Osmanlı tarihinin örnek iki şahsiyeti olarak, devrinin okuyucu ve edebiyatçısı için hususî bir ilgi konusu yapar.

Bu ve onu takip eden devrede, Osmanlı tarihindeki hükümdar ve kahramanlar üzerine yazılmış şiirlerin büyük ekseriyetinin Fatih ve Yavuz Selim hakkında oluşu bu eserin tesiri ve hazırlayıcı rolünü açıklar. Bu iki tarih teminin Abdülhak Hâmid ve Muallim Naci gibi, devir ve muhitleri için üstad ve örnek şair mevkiinde bulunan şöretler tarafından ele alınışının da bunda ayrıca tesiri olmuştur. Hatta denebilir ki ilkin böyle üstadlarca işlenmiş olması şiirde her ikisinin tem olarak yaygınlaşmasının talihini yapar.

Öte yandan Osmanlı tarihinin kuruluş ve yayılış devirlerine ait vaka ve şahsiyetlerin bu devrede başlıca tarihî şiir konusu oluşunu Namık Kemal'in diğer bir eseri ile, *Devr-i istilâ* ile açıklamak mümkündür. Namık Kemal'in, ilk tarih denemesi olan *Devr-i istilâ*'da, Kanunî'ye kadar yayılma ve genişleme hareketleri içinde Osmanlı tarihini gözden geçirirken Fatih ve Yavuz Selim'e ayrı bir değer verdiği müşahede edilir. O, bu eserinde Fatih'i bilhassa kültür bakımından değerlendiriyor. Sultan Selim'den de daha ilk cümlede «Şu devlet-i muazzama-i Osmaniye'nin en büyük adamı Sultan Selim'dir» diye söze başlıyordu. Namık Kemal'in tarihî yazıları her şeyden önce tarihe karşı alâkayı harekete getirici tesir taşıyan eserlerdi. *Devr-i istilâ*, *Bârîka-i zafer* ve *Evrak-ı perişan*'da, yayılma devirleri ile Osmanlı tarihi üst üste edebiyata ve yaşanan zamana girer. Devir, Karadağ, Balkan, Yunan ve Adalar isyan ve çarpışmalarının, Rus harbinin yarattığı ruh durumu ve geçmişin büyük günlerinde, şimdi birer birer baş kaldıran Hıristiyan Balkanlıların ve Adalıların biri biri ardınca Osmanlı Devletinin hükmü altına girdiği o kudretli çağlarda yaşamak tahassürü ile bu tarihî ilgiyi besler, genişletir.¹ Namık Kemal'in bu üç ese-

¹ Bu üç eserin her birinin ikinci, üçüncü, ruhsatsız ve gizli olanları da hesabı katılacak olursa, hatta dördüncü ve beşinci baskılarının idrâk etmeleri, uyanıklıkları geniş alâkayı ve nasıl bir ihtiyaca cevap verdiklerini hariz bir şekilde oraya koyar.

rinden sonra, devrin bu işaret ettiğimiz ruh durumuna muvazi olarak tarihe, Osmanlı tarihine dair neşriyatın bir hız kazandığı, bu tarihle ilgili türlü eserlerin biri birini takip ettiği görülür.

Tanzimat sonrası şiirine tarihi temlerin girişi, Fatih ve Yavuz Sultan Selim hakkında şiirlerin yazılışı bu tesirlerin mahsulüdür. Biz burada bunlardan yalnız Abdülhak Hâmid'in Fatih'e dair olan manzumesini ele alacağız.

*

Bu manzumenin, ihtiva ettiği görüşler bakımından tahliline girmeden önce, yazılış tarihi ve neşri üzerinde bir az durmak gerekiyor. Şimdiye kadar Hâmid'den veya doğrudan doğruya onun Fatih şiirinden bahseden yazılarda manzumenin yazıldığı tarih meskût ve müphem bırakılmış yahut çok sonraki neşrine bakılarak yanlış gösterilmiştir. Umumiyetle bu manzumenin, şairin *Sultan Selim ziyaretnamesi*'nden sonra yazıldığı söylenmekle yetinilmekte, belirli bir tarih verilmemektedir. Neşredilmiş yazı ve vesikalarına göre, Abdülhak Hâmid, bu manzumesinden ilk defa olarak 1884 yılında, Hindistan'dan Recaîzade Ekrem'e gönderdiği mektuplarda bahseder. Bombay'dan yazılmış bir mektubunda Recaîzade'ye Fatih hakkında bir manzumesi olduğunu ve bunu kendisine göndereceğini bildirir: «Benim bir de *Fatih ziyaretnamesi* var. Vakit bulursam, sana anı da gönderirim» der.¹ Üzerinde tarih bulunmayan bu mektubun, Bombay'ın sayfiyesi Mathiran'dan yazılmış, yine Fatih ve Sultan Selim ziyaretnamelerinin mevzubahs edildiği 5 ve 28 Mayıs 1884 tarihli diğer iki mektuptan² önce gönderildiği anlaşılıyor. Çünkü Hamid, bu mektubu yazdığı sıralarda, içindekilerden de anlaşıldığı üzere, henüz Mathiran sayfiyesine nakletmemiş bulunuyordu. 5 Mayıs 1884 tarihli mektubundaki: «*Fatih ziyaretnamesi, Selim ziyaretnamesi*ne elbette benzemez»³ ifadesi ise, bu satırların Recaîzade Ekrem'in her iki manzumeyi birbiriyle mukayese eden bir mütalâasına karşılık olarak yazıldığını gösteriyor. Buna göre Hâmid Fatih ziyaretnamesini, bahsettiğimiz tarihsiz mektuptan sonra ve bu mektuptan ise önce, vadedtiği gibi, Recaîzade Ekrem'e göndermiş bulunuyordu. Abdülhak Hâmid'e dair son senelerde yapılmış bir tetkikte,⁴ bahis konusu ettiğimiz

¹ *Mektuplar*, I, 1884, 78. s.

² *A. e.* 128—147., 102—127. s.

³ *A. e.* 139. s.

⁴ Ali Gündüz, *Abdülhak Hâmid Tarhan. Hayatı, eserleri ve sanatı* (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi), 302 s. Başka bir yazıda da (Hikmet İlaydın, *Merkad-i Fatih'i ziyaret: Fatih ve İstanbul Dergisi*, 1, 1953, 5. s.) daha ihtiyatlı bir

tarihsiz mektuba dayanılarak manzumenin 1884 yılında yazıldığı söylenmektedir. Bunu manzumenin yazılış tarihi olarak kabul etmek doğru olamaz. Hâmid, bu mektubunda manzumesinin yazılış tarihini değil, sadece mevcut oluşunu haber vermektedir. Manzumenin haber verilmiş tarihinin onun yazılış tarihini tazammun etmeyeceği ve bunların biri birinden farklı şeyler olduğu açıktır. Hâmid'in, Hindistan'da karşılaştığı yepyeni ve *exotique* bir âlem içinde derin bir hayranlık duygusu ile büyük tabiata ve metafizik düşüncelere yönelmiş psikolojisinin¹ Osmanlı tarihine dönerek İstanbul'a ait bir türbe ziyareti şiiri meydana getirebileceğini ihtimal olarak bile düşünmek güçtür. Kabul edilebilecek şey, Hâmid'in onu Ekrem'e göndermeden önce üzerinde bazı *retouchelâr* yapmış olabileceğidir. Buna ihtimal vermek mümkündür. Hâmid Hindistan'dan mektuplarında, Ekrem'e göndermek üzere manzumelerini temize çekerken elindeki müsveddelerle bunlar arasında farklar meydana geldiğini daima işaret eder. Diğer taraftan şu noktaya da dikkat etmek gerekir ki, manzumede tarihî ve içtimai muhit bakımından uzak ve ayrı bir yerde yazıldığına delâlet edebilecek bir mesafe duygusunu ve tarihî mekânın hatırlama şeklinde ele alınışını gösteren her hangi bir tavır veya unsur yer almamıştır. Hâmid'in, mektubunda «ziyaretnâme» diye bahsettiği bu şiir bir tarihî ziyaretin, bir türbe ziyaretinin mahsulüdür. Eserin nüvesini tarihî-mimarî bir muhit teşkil eder.

Fatih ziyaretnâmesi'nin Hindistan'dan evvel yazılmış olduğunu gösteren bu mülâhazalardan başka, şimdiye kadar Hâmid'den bahsederken üzerinde hiç durulmamış mühim bir kayıt vardır ki, bu manzumenin kaleme alınış tarihini çok evvellere götürmektedir. Bu kayıt şiirin Fatih türbesinde yazılı olduğu ve şairin imzasını taşıyan levhada bulunmaktadır. Hâmid burada manzumenin yazılış senesini «tarih-i tanzimi 1294» diye göstermektedir. Bu tarihi milâdî yıla göre alırsak 1877 ye tekabül eder, ki Hâmid bu esnada Paris'te idi. Böyle bir tarihî-mimarî ziyaret şiirinin, yukarda da izah ettiğimiz gibi, kendi muhitinden çok uzak bir yerde doğmuş olmasına ihtimal vermek çok güçtür. Böyle bir şey kabul edilecek olursa, bunu Hâmid'in Paris'e gitmeden önce İstanbul'da bulunduğu sıralarda yapmış olacağı bazı türbe ziyaretle-

ifade ile «Bu şiir 1884 yılında tamamlanmıştı» demek suretiyle bu, manzumenin bitiriliş tarihi olarak alınıyor.

¹ Şairin Hindistan'daki tabiat intıbaları ve metafizik düşünceleri hakkında Mehmed Kaplan, *Tabiat karşısında Abdülhak Hâmid II*: Türk Dilî ve Edebiyatı Dergisi IV (1951), 167-187 bk.

erinden gelme intibalara bağlamak gerekir. Böyle olsa da, manzumenin elimizdeki şekli ile tamamının değil, ancak bazı mısralarının Paris'te yazılmış olabileceği düşünülebilir. Gerçi ziyaretnamede, 93 Türk - Rus harbi esnasında Hâmid'in Paris'te yazdığı bazı mektuplarla, bir şiirinde ifade ettiği endişe ve ıztıraplara yakın bazı görüşler taşıyan bir iki mısra buluyoruz (bu husus için tahlilimizin son taraflarındaki izahata bk). Bizce manzumenin Paris'teki yıllarla ilgisi ancak, memleketin politika ve moral bakımından düştüğü durum karşısında duyulan teessürü ifade eden bu bir iki mısra ile. Bu bir kaç mısra ise, manzumenin asıl çıkış noktası olmayıp Hâmid'in Fransa dönüşünden şiirini yazarken, 93 Harbinden sonra İstanbul'da müşahede ettiği havanın tesiriyle eserine almış olduğu parçalar olsa gerektir.

Hâmid'in verdiği tarihi, hem eserin muhtevasına, hem de onun memlekette bulunduğu zamana tetabuk etmesi bakımından malî yıla göre hesaplamak icap etmektedir. Malî 1294 tarihi 1878—1879 senelerine tekabül etmektedir. Hâmid bu senelerde artık İstanbul'da idi ve izinle ayrıldığı Paris elçiliğindeki vazifesinin kaldırılması dolayısıyla işsiz dolaşıyordu. Nitekim Recaîzade Ekrem'in «Geçen gün Hâmid'i gördüm. Memuriyetini kaptırmak telâşı biçareyi bıkarak etmiş. Vâkia öyle hiç birimizin rüyada göremediğimiz cennetmakar bir memuriyeti elden çıkarıp da İstanbul mezbelelerinde seriren kamterira dolaşmaktan fena şey mi olur?» satırları ile Midilli'de bulunan Namık Kemal'e Hâmid'den bahsettiği bir mektubu,¹ hicrî 4 Sefer 1296 ve milâdî 28 Kânunısani 1879 tarihlerine tetabuk eden 16 Kânunısani 1294 malî tarihini taşımaktadır ki, türbedeki levhada bulunan 1294 tarihinin, malî yıla ve Hâmid'in İstanbul'da bulunduğu zamana tekabül ettiği bununla şüpheye yer bırakmayacak bir surette ortaya çıkar.

Diğer taraftan Hâmid'le Namık Kemal arasındaki mektuplaşmalar da bu tarihin doğruluğunu ve malî yıla ait olduğunu çok kesin bir şekilde teyit etmektedir. Namık Kemal, Recaîzade Ekrem'in yukarki mektubundan beş gün sonra Hâmid'e yazdığı 9 Safer 1296, ki malî 21 Kânunısani 1294 ve 2 Şubat 1879 milâdiye tekabül eder, tarihli mektubunda onun işinin elden gitmiş olduğu haberini aldığını yazmakta ve şairin o sıralarda neşretmiş bulunduğu *Sahra* isimli eserini istemektedir. Aynı zamanda ona İstanbul'da kalmasının mahzurlu olduğunu söyleyerek uzaklaşmasını tavsiye eder. Sonra Kemal'in, *Sahra'yı* aldığından bahsedilen 26 Safer 1296 tarihli mektubunu görüyoruz. Bunu da, İstanbul'daki Hâmid'in 7 Şubat 1294 tarihli mektubuna cevaben Namık Kemal'in,

¹ Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, II, İstanbul 1949, 642—643. s.

bu sefer doğrudan doğruya malî 10 Şubat 1294 tarihini taşıyan mektubu takip ediyor. Burada *Sahra* hakkındaki düşüncelerini merak eden Hâmid'e yakında eseri hakkında mütalâalarını göndereceğini söyleyen Kemal, onu ısrarla Midilli'ye davet etmektedir. Daha sonra, Hâmid'in memuriyetle Belgrad elçiliğine tayininden bahsettiği 29 Şubat 1294 tarihli mektuba Kemal'in karşılık olarak yazdığı 23 Rebiülevvel 1296 tarihli mektubu geliyor. Hâmid buna 14 Mart 1295 tarihli mektubu ile (artık yeni malî yıla girilmiştir) cevap veriyor.¹ Kemal bu mektuba karşılık olarak 6 Rebiülahir 1296 tarihli mektubunu yazıyor. Şu halde Hâmid'in verdiği tarih doğrudur ve manzume İstanbul'da ve değil Hindistan, daha Rize, Poti ve Golos yolculuklarını yapmadan önce yazılmıştır.

Selim ziyaretnamesi'ni neşrettiği halde Hâmid'in bu manzumeyi uzun seneler niçin intişar sahasına koymadığını bilmiyoruz. Bundan başka bu manzumelerden hangisinin daha önce yazıldığı hususunda da elimizde şimdilik sarih bir kayıt yoktur. Selim manzumesinin de Fatih şiiri gibi, şairin İstanbul'da boşa dolaşırken yaptığı muhtelif türbe ziyaretleri sıralarına ait bulunduğu, bu manzumeye Fatih şiirinden kazanılmış bir tecrübe ve görüşle girdiği, Hâmid'in daha muvaffak ve daha tecrübeli bir eser sayarak ilkin tercihan *Selim manzumesi*'ne ait müsvedde üzerinde durup işlemiş olduğu tahmin edilebilir. Eserlerini hemen ortaya çıkarmayıp ileride işlemek üzere

1 Asılları Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulunan bu mektuplar Fevziye Abdullah Tansel tarafından (*Hususî mektuplarına göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara 1949, 58—85) neşredilmiştir. Fakat naşir mektuplardaki tarihlerin hesaplanmasında çok fahiş hatalara düştüğünden bunları karma karışık bir şekilde sıralandırmıştır. Mektupların taşıdığı tarihlerin bir kısmının malî olduğunu ayırt edemeyen ve hepsini hicriye göre hesap eden naşir, onların muhtevasına da dikkat etmediğinden, esasında daha sonra yazılmış bir mektubu evvele, daha evvel yazılmış bir mektubu da daha sonraya almıştır. Meselâ Hâmid'in 7 Şubat 1294 tarihli mektubuna Namık Kemal'in yazdığı cevap 10 Şubat 1294 malî tarihini taşıdığı halde, muhtevası da nazar-ı itibara alınmaksızın, hicri tarihe göre hesaplanarak 23 Şubat 1877 de yazılmış gösterilmiştir. Bu hesaba göre Namık Kemal'in, İstanbul'dan 7 Şubat 1294 tarihli mektubunu aldığı, kitap halinde neşretmiş bulunduğu *Sahra*'sından bahsettiği, işsiz kalışı ve bir memuriyet temini için padişaha arıza vermek meselesi üzerinde durduğu ve Midilli'ye davet ettiği Hâmid'in Paris'te olması lâzım gelir. Keza müellif 26 Safer 1294 tarihiyle kaydettiği mektubun muhtevasına dikkat etmiş olsaydı, bunun tarihinin esasında 26 Safer 1296 hicri olduğunu anlayacaktı. Bu noktaya dikkat etmeyen müellif bu hataları içinde, 12 Mart 1877 de yazılmış olarak gösterdiği mektubuna 23 Şubat 1877 diye hesapladığı mektuptan evvel yazılmış göstermek gibi bir diğer hataya daha düşmüştür.

tutan¹ fakat çok defa bu niyetini yerine getiremeyen Hâmid bu iki şiirin müsveddesini daha sonra gittiği yerlere götürerek zaman zaman gözden geçirmiş olacaktır. *Selim manzumesi* 1883 senesinde neşredilir.² Hâmid onun neşrinden 14 gün sonra yazdığı bir mektupta bu manzumenin padişah tarafından hoş karşılanmadığından bahseder: «İstanbul'dan yazdıklarına göre Sultan Selim'i medh ü ilâ âlemi-i balâyâ su-i te'sir etmiş. Zararı yok. Onun daha üstündeki âlemin padişahı benden emindir.»³ Acaba Hâmid, hükümdar üzerinde böyle bir hoşnutsuzluğun ikinci bir defa yenileyeceği endişesi ile mi Fatih manzumesini neşretmekten çekindi? Yoksa *Selim ziyaretnamesi* ayarında görmediği Fatih şiirini, onun yanında sönük kalmaması ve arzu ettiği bir mükemmeliyete eriştirinceye kadar üzerinde işlemek düşüncesiyle mi neşrini münasip addetmedi? Hâmid neşrinden evvel ve sonra da *Fatih manzumesi*'ni *Selim ziyaretnamesi* seviyesinde bulmaz: «Benim bir de *Fatih ziyaretnamesi* var. Vakit bulursam, sana anı da gönderirim. Galiba Seliminki daha muntazam idi. Çünkü bunun kadar manzum olduğu belli olmuyordu. Ben manzum olduğu belli olmayan şiirleri seviyorum.»⁴ Bundan sonraki bir mektubunda da bu mukayeseyi devam ettirir: «Fatih ziyaretnamesi Selim ziyaretnamesine elbette benzemez. Çünkü Selim için yazdığım saniha ve Fatih için yazdığım niyettir. Birincisini istemişlerdi, ikincisini istedim.»⁵ Daha sonraki bir mektubunda *Sultan Selim ziyaretnamesi*'ni bütün eserlerine tercih ederken *Fatih ziyaretnamesi*'ni anmaz bile.⁶ Fatih manzumesi müsvedededen çıkıp basılı sayfaya geçtikten sonra da onun hakkındaki görüşü değişmiyor. Şair, kendisine Selim ve Fatih manzumelerinden hangisini tercih ettiğini soran İbnülemin Mahmud Kemale şu cevabı verir: «Selim'e ait olan ilham ile, Fatih'e ait olan ihtar ile yazılmıştır.»⁷

* .

Fatih ziyaretnamesi'nin neşri *Selim manzumesi*'nden çok sonradır. Onu ilkin 1909 yılında çıkan bir antoloji kitabında, eksik olarak

¹ Ms1 *Mektuplar*, I, 125, 200. s. krş.

² *Cedd-i emced-i hazret-i şehriyârî Sultan Selim-i Evvel türbesini ziyaret: Tereüman-ı Hakikat*, 24 Safer 1300—4 Kânunısâni 1883, 1368 nr.

³ Menemenlizade Rifat Bey'e gönderdiği 6 Kânunısâni 1298 (9 Rebiülevvel 1300—18 Kânunısâni 1883) tarihli mektup. Bu mektubun (Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, II, 1949, 662. s.) da bazı parçaları neşredilmiştir.

⁴ *Mektuplar*, I, 78. s.

⁵ A. e. 139. s.

⁶ A. e. 117. s.

⁷ *Son asır Türk şairleri*, 555. s.

basılmış görüyoruz.¹ Daha evvel her hangi bir yerde neşredilip edilmediği hususunda şimdilik katı bir şey söylemek mümkün değildir. İkinci Meşrutiyetten önce çıkmış antolojilerde *Selim ziyaretnamesi* dahi görülmemektedir. Bahsettiğimiz antolojiyi basılmadan önce şaire gönderen eser sahibine Abdülhak Hâmid Brüksel'den yolladığı mektupta şunları yazar: «*Fatih methiyesi* eksik. Bende yok ki, neresini ikmal edeyim. *Selimiye* dahi mahfuzum değildir. Bunun bir kere daha meydana çıktığını isterdim, ama nerede bulayım?»² Devrinin en müteber antolojisini meydana getiren müellif, eserinin birinci cildini neşrederken bütün araştırmalarına rağmen Fatih manzumesinin tamamını bulamadığını esfle kaydeder. Nihayet ilk cildin baskısı sona erdiği bir sırada bu aranan şiirin ele geçişini antoloji sahibi sevinçle müjdelir.³ 1910 yılında eserin nesre tahsis edilen ikinci cildinde *Selimiye* ile birlikte manzumenin tamamı basılır.⁴ Dört sene sonra bir başka antoloji de manzumeyi verir.⁵ Manzume, ertesi yıl *Servet-i Fünun* mecmuasının İstanbul'un fethi yıldönümü münasebetiyle çıkardığı fevkelâde nüsha ile *Tasvir-i Efkâr*'ın o günkü fetih hususî sayısında yer alır.⁶ Bundan sonra *Fatih ziyaretnamesi* muhtelif yerlerde neşredilmiştir. Nihayet 1334 te Hâmid'in diğer vatanî ve epik şiirleriyle birlikte *İlham-ı vatan*'da çıkar.⁷

Manzume, Umumî Harp içinde parlak bir şekilde kutlanan fetih ve Fatih ihtifalleri esnasında devrin reisülhattatına yazdırılıp

1 Bulgurluzade Rıza, *Müntehabat-ı bedayi-i edebiye*, I, 1325, 45—46. s.

2 A. e. 3. s.

3 «... *Fatih'i ziyaret* manzume-i gırrasının tamamını, mecmuanın baş taraflarında arzettiğim veçhile, çok aradığım halde bulamamıştım. Bugün büyük bir meserretle dest-i ıftihara alıyorum. Fakat ne çaresi var ki, forma hitam olduğuktan sonra vasıl olmuş idi. Mihaza *Bedayi-i edebiye*'nin mensur kısmı olan ikinci cildine dercettireceğimi müştakin i edeb u irfana tebşir ederim» (a. e. 383—334. s.).

4 *Müntehabat-ı bedayi-i edebiye*, II, 1326, 52—55. s. Müellif, Hâmid'in Selim ve Fatih manzumelerini ele geçirmekle duyduğu sevinci, her ikisinin tamamını dercederken verdiği bir nota bir kere daha ifade ediyor: «Bir mahiyet-i ebediye-i edebiyeyi haiz olan *Fatih methiyesi* ile *Selimiye* arasındaki şu iki manzume-i garrı; *Bedayi-i edebiye*'nin manzum kısmı hitam olunmakta olduğu bir sırada vasıl-ı dest-i ıftiharım olmakla çaresiz dercolunamadığını o kısmın sonunda arz etmiştim. Ne beis var; işte mensur kısmını tezyin ve ilâ ediyor» (56. s.).

5 Mithat Cemal, *Nefais-i edebiye*, I, 1329, 185—189. s.

6 *Servet-i Fünun*, XLVII, 1201 nr., 29 Mayıs 1330, 75. s.; *Tasvir-i Efkâr*, 1106 nr., 11 Haziran 1334—29 Mayıs 1330.

7 53—58. s.

ve Hâmid'e de imza ettirilerek türbeye bir levha halinde merasimle asılır.¹

*

Manzumenin ismi muayyen olmayıp muhtelif neşirlerinde değişik şekiller almaktadır. Hâmid mektuplarında ondan ve *Selîm manzumesi*'nden *Fatih ziyaretnamesi*, *Selîm ziyaretnamesi* diye bahsediyor. Bedayi-i edebîye sahibine yazdığı mektupta *Fatih medhiyesi* şeklinde zikrediyor.² İsim Bedayi-i edebîye'nin birinci cildinde *Fatih'i ziyaret*, ikinci cildinde *Cennetmekân Fatih Sultan Mehmed türbesini ziyaret*'dir. Nefais-i edebîye'de *Fatih'i ziyaret* suretindedir. Servet-i Fünun'da ise, *Hazret-i Fatih'in türbesini ziyaret* başlığı ile çıkar. Nihayet *İlham-ı vatan*'da *Merkad-i Fatih'i ziyaret* ismini alır.

Fatih manzumesi'nin metni *İlham-ı vatan*'daki son şekliyle evvelki neşirleri arasında muhtelif farklar göstermektedir. Bu şiirini *İlham-ı vatan*'a koyarken Hâmid'in bazı değiştirme ve düzeltmeler yaptığı görülüyor. Diğer taraftan manzumenin aynı yılda türbeye asılan levhadaki şekliyle bu eserdeki neşri arasında da muhtelif farklar mevcuttur.

Merkad-i Fatih'i ziyaret'in şimdiye kadar türlü yerlerde yapılmış neşirlerinde bu nüsna farkları ne gösterilmiş, ne de bahis konusu olmuştur.³

¹ Levhada şu kayıtları okuyoruz:

۱۲۹۴	تاریخ تنظیمی	صاحب منظومه
۱۳۳۴	تاریخ تعلیقی	عبدالحق حامد
کتبه اضعف الكتاب الحاج كامل المعروف برئس الخطاطين فقير ذويه ذهبه بهاءالدين		

Bu hususta ayrıca şu izahatı nakledeyim: «Türbenin sağ tarafında Abdülhak Hâmid Bey'in *Merkad-i Fatihî ziyaret* manzume-i garrası göze çarpar, ki Evkaf Nazırı merhum Hayri Efendi'ye Evkaf Mîzâsi Mâelis-i İdâresi tarafından vuku bulan müracaat üzerine suret-i nefisede yazdırılarak ve nâzım-ı namdar-ı Hâmid Bey'e de imza ettirilerek merasim-i muhsusa ile buraya talik edilmiştir» (Ernest Mamboury, *İstanbul. Rehber-i seyyahîn*, İstanbul 1925, 226. s.).

² Abdülhak Hâmid, kendisinden gıyabî bir üslûpla bahsederek yazdığı bir tercüme-i halinde de bu iki manzumesinden «Yavuz Sultan Selim ve Fatih mer-siye ve medhiy-leri» diye bahsetmektedir (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son asır Türk şairleri*, 550. s.)

³ Bu hususta misal olarak en ciddi mihiyetteki şu neşirleri zikrederim: *Türk Dili* (Fatih özel sayısı), II, 20 nr., 1953, 510-512; Hikmet İlaydın, *Merkad-i Fatih'i ziyaret*, Fatih ve İstanbul Dergisi, I, 1953, 1-10. s.

Burada, *İlham-ı vatan*'daki şekli esas alarak manzumenin nüsha farkları ile neşrini yapıyoruz.¹

- 1 Her kûşesinde dehrin nam-ı beka-nisarin,
Şayestedir, denilse, âlem senin mezarın.
- 2 Kaldın cihanda bir an, her anın oldu bir devr,
Mülk-i ezeldi gûya tahtında hem-civarın.
- 3 Sensin o padişah, ki bu ümmet-i necibe,
Emsar bahşışindir, ebhar yadigârın.
- 4 Meydan-ı harbi kıldın sen tahtgâh-ı şevket,
Leşkerdi hep müsellâh etba-ı bişûmarın.
- 5 Sen cism idin fenayab, ol ruh-ı cavidanî,
Düşdün cüda sen amma, bakidir iştiharın.
- 6 Ettin muvahhidine mülk-i cihadı meftuh,
Sulh oldu anda cari ferman-ı feyzbarın.
- 7 Mazi o perde-i gayb ükşade-i huzurun,
Atı, o rah-ı muzlim amade-i güzarin.
- 8 Tevhid idi meramın İslâm ile enamı,
Birleşti ol uğurda ilminle iktidarın.
- 9 Beyt-i Hüdaya konmuş cahın metaf-ı eslâf
Durmuş başında bekler bir kavm türbedarın.
- 10 Takında münclidir hep beyyinat-ı mana
Esrar-ı lemyezelden masnu olan bu darın
- 11 Bir maksada ederdı seyf u kalem teveccüh,
Ahkâmına uyardı kanunu ruzigârın.
- 12 Şemşir kuvvetinde hamendi lerze-bahşa,
Mucizdi misl-i hame şemşir-i hud'akârin.

¹ Nüshalar şu kısaltmalarla gösterilmiştir: BE = *Bedayi-i edebiye*, NE = *Nefais-i edebiye*, SF = *Servet-i Fünun*, TE = *Tasvir-i Efkâr*, TÜR = *Fatih'in türbesindeki levha*.

1. *Beka-nisarin*: *beka-medarin* BE, NE, SF, TÜR. 2. *tahtında*: *tahtınla* SF, TE. 3. 1. *mısra*: *sensin ki ol şehenşeh bu ümmet-i necibe* BE, NE, SF, *sensin o kahraman ki bir kavm-i cenkevya* TÜR. *emsar*: *büldan* NE, SF, TE. 5. *cüda sen*: *cüdasın* BE. 6. *oldu*: *etti* NE. *anua*: *onda* SF, TÜR. 9. *metaf-ı eslâf*: *muta-ı İslâm* BE, NE, SF, TE, TÜR.

- 13 Okşardı zülf-i yari tedbir-i adilânen,
Çarpardı fikr-i hasma takrir-i dil-şikârın.
- 14 Her şaha böyle tali, yar olmaz ey şehenşeh,
Nadir gelir naziri bir böyle şehriyarın.
- 15 Bir dem yüzün gülünce âlem bahar olurdu,
Misl-i küsuf her ca zahirdi iğbirarın.
- 16 Yoktur senin gurubun ey neyyir-i maali,
Var şule-i dehadan bin necm-i tabdarın.
- 17 Bir mecma-ı siyaset buldun ukule çesban,
Taban ufuklarından ecza-yı tarmarın.
- 18 Ervah-ı müminindir encüm kadar meşail,
Balâ-yı türbetinden tenvir eden kenarın.
- 19 Sen muhrik-i fitendin ey ateş-i celâlet,
Söndün nihayet amma berk oldu her şerarın.
- 20 Mehd-i vücudu oldun bir çok nevadirin sen,
Hâkinden oldu nabit esbabı kârzarın.
- 21 Bir yıldırımdı nizen peyveste ka'r-ı hâke,
Bir burc-i hak-nümadır ermiş göğe menarın.
- 22 Bab-ı necatı sensin ey Fatih eyleyen feth,
Miftah yaptı ancak cedd-i büzürganın.
- 23 Her dem sana açıktır ebvab-ı arş-ı rahmet,
Türbendir en azimi fethettiğin diyarın.
- 26 Gösterdiğin maali ehramdır müselsel,
Kûhsarlar umumen balin-i ihtizarın.
- 27 Perverdigâra nazır bünyad-ı ser-bülendi,
Safillerin elinde tabut-ı pürvekarın.
- 28 İster idin ki olsun düşmenle yar yekdil,
Devran idi rakîbin, Allah idi nigârın.
- 29 Tahtın getirdi bir dem umkiyyeti kıyama,
Eyler rükûa davet ulviyyeti mezarın.
- 30 Her gün ederdin ihya bir başka cilve-i akl,
Bihuş-ı haletindi erkân-ı huşyarın.

14. *şehenşeh*: *şehenşah* SF, TE. 18. *eden*: *eder* SF. *kenarın*: *mezarın* BE, TÜR. 20. *nabit*: *sabit* SF, TE. 29. *tahtın getirdi bir dem*: *kabrın getirdi yerden* NE. 30. *ederdin*: *ederdi* NE, *ederek* SF, TE.

- 31 Hâlâ dahi ukulun serhaddidir geçilmez,
Seyl-i dümu birle mahsur olan cidarın.
- 32 Ağuş-i maderîden hâk-i vatan eazdir,
Andan daha muazzez bir nurdur gubarın.
- 33 Ser-pençe-i kazadan bifark idi deminde,
Zeyl-i rızayı sarmış bazı-yi zimedarin.
- 34 Titrerdi secdegâhın oldukça sen cebinsay,
Hâlâ gelir zeminden tekbir-i zar zarın.
- 35 Her azmin eylemişti tefsir-i ayet-i Hak,
Zahirdi nasiyende asarı Çar-yarın.
- 36 Seyyare-i vatandır ardınca peyk-haam,
Eyler tavaf her su ruh-ı fütuhkârn.
- 37 Sen yattığın döşekte bisterdi gülle-i tub,
Tufan-ı hun u ateş gülzar-ı nevbaharın.
- 38 Eyler bu dem başında leyl ü nehar manend,
Teşkil-i nur u zulmet sayen ile çenarın.
- 39 Kılmış tulû yerden gözler bu inkılâbı,
Bir devrdir mücessem destâr-ı hun-disarın.
- 40 Kahhar-ı müntekimden hiç kalmadı mehafet,
Senden biz eyleriz havf, ahz et gelüp de sarın.
- 41 Açtı sana cenahın canan-ı sermediyyet,
Etti anı deraguş can-ı cihan-sıparın.
- 42 Ecr-i azim-i vasfın kaydında Hâmid ey Şah,
Kıl bu sevabını sen af ol günâhkârın.
- 43 Medhinde şairane ilhamlar gerektir,
Tarifi yerde bitmez arşa çıkan kibarın.

*

*Selim ziyaretnamesi ve Merkad-i Fatihî ziyaref*te şiirin nüvesini tarihten ve tarihî-mimarî eserden gelme duygu teşkil eder. Her ikisin-

32. *andan* : *ondan* BE, TE. 33. *idi* : *idin* NE. 31. ve 32. beyitler TÜR de yoktur. 36. *vatandır* : *havarik* BE, TÜR. 37. *tub* : *top* SF, TE, TÜR. 41. *ana* : *onu* SF. 42. *Hâmid* : *göntüm* BE, TÜR. *kıl bu sevabını sen af* : *af eyle bu kusurun* BE, NE. *af eyle bu sevabın sen* TÜR.

de de çıkış noktası, tarihî-mimarî eser ve onun karşısında alınmış *contemplation* tavrıdır.

Hâmid'in daha küçük yaşlarından itibaren bu manzumelerdeki tarihî duyguların hazırlayan muhtelif tesirler aldığını görüyoruz. Hâmid küçük yaşta bulunduğu sıralarda, Volney'in dünya edebiyatında tarihî eserler karşısında duygulanmanın en meşhur örneğini veren *Tedmür harabeleri*'ni çok yakından tanımış bulunuyordu. Harabeler, tarihî mezarlar önünde bir teessür ve tefekkür tarzını getiren, yani bir tavır öğreten bu eseri, ağabeyinin yaptığı tercümeden okuyor ve tadıyordu. O kadar ki, Hâmid kendisinin edebiyata başlayışını bu esere bağlar: «Benim ilk defa edebiyata heves edişime biraderimin bu tercümesi sebep olmuştur. Onu okuya okuya edebiyatla uğraşmağa başladım» der.¹ Hâmid'de tarih duygusunun teşekkülünde ev ve aile muhitinin ne kadar müsait ve tesirli bir zemin teşkil ettiğini gözden kaçırmamak gerektir. Bir müverrihin, *Devlet-i Aliyye i Osmaniye* tarihçisinin oğlu olan şairin habasından ve onun eserlerinden, içinde yetiştiği evin bir köşesini yapan bir tarihçi kütüphanesinden nasıl tesirler alabileceğini tahmin edebiliriz. Nitekim bu tesirlerden biri olarak *Fatih manzumesi*'nde *Hayrullah Efendi tarihi*'nden gelme bazı taraflar tesbit edebiliyoruz. Bu eserin muhtelif cüzüleri Hâmid'in çocukluk sıralarında basılmış bulunuyordu. Yani, eser evin içindeydi. Bu cüzüleriyle eser, Hâmid'e eski şairlerden, bilhassa İbn-i Kemal'den bol bol aldığı padişah ve şehzade mersiyeleriyle tarihî şahısların ölümüne teessürün örneklerini tanıtıyordu.²

Diğer taraftan yetişme senelerinde edebî çevreden gelen, kendisinde tarihî duyguyu hazırlayıcı bazı şartların mevcudiyetine işaret etmek gerekir. Tahran'dan İstanbul'a döndüğü sıralarda *Tasvir-i Efkâr*, Namık Kemal'in *Devr-i istilâ*'sını henüz tefrika etmiş bulunuyordu.³ Hâmid'in, Paris'e gidene kadar on yıla yakın bir müddetle İstanbul'da kaldığı bu devrede «edib-i âzam»ın tarihî eserleri bir birini takip eder. 1289 da *Devr-i istilâ* dördüncü baskısını ıdrak etmişti. *Barika-i zafer* 1288 den beri muhtelif baskıları ile ellerdedir. *Evrak-ı perişan*'in 1289 baskısı devrin edebiyat âlemine Fatih ve Yavuz Selim'in biyografyalarını getirir 1290 da çıkan *Kcniye*'nin ardından, 1292 de *Nevruz beyin*

¹ *Son asır Türk şairleri*, 1106. s.

² *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, III, 102. -.; VII, 165, 166; IX, 66, 129—131; X, 31, 72—74; XI, 49—50, 149—157, 165—168, 182, 201—206; XIV (1282), 47 52. s.

³ *Devlet-i Aliyyenin devr-i istilâsına dair bir makedir*: *Tasvir-i Efkâr*, I Kânunıevvel 1283—1 Kânunısâni 1283, 443, 444, 446, 447, 450, 451 nr.

tercüme-i hali gelir. Namık Kemal *Nevrüz Beyin tercüme-i hali*'nin ön-sözünde eski Türk edebiyatının tarihe olan ilgisizliğini ilân ediyor, tarihî konuları işlemeyi yeni Türk edebiyatı için bir istikamet olarak çiziyordu: «Ümem-i kadime ve hazıradan faziletle maruf olanlarının numune-i imtisal olmağa lâayık bir vaka-i tarihiyeleri yoktur ki, ya bir şairlerinin kuvve-i hayali veya bir ediplerinin mehareti-kalemîyle hafıza-i itibar-ı millete nakşedilmiş olmasın.

«Deriga ki, akvam-ı İslâmiyenin hun-ı feyzi her asırda mucizat-ı fitrattan madud bir çok eazım yetiştirdiği halde, edebiyatımız bu asra gelinceye kadar bir meslek-i sahihe dökülemediğinden, ekserinin measiri aramızda bütün bütün unutulmuş ve belki yada bile alınmamıştır; hatta namları dahi, olsa olsa tevarih-i mufassalada görülür.

«İslâm içinde fezail-i ahlâk hemen umumiyet derecesinde münteşir olduğundan, şimdi tavk-ı beşerin fevkinde gördüğümüz bir çok ef'al, evvelleri umur-ı adiyeye hükmünde tutulduğu cihetle, tarihlerimiz akıllara velen getirecek bunca vekayi-i fevkalâdeyi vukuat-ı ruzmerre gibi hiç ehemmiyet vermeksizin tahrir edegeldikleri için, hikâya-yı seleften maksad-ı aslî olan hisse-i istifadenin tehzib-i ahlâk kısmı bütün bütün sakit hükmündedir.

«Binaenaleyh itikad-ı acizaneme göre bir kaç seneden beri gerçekten edebiyat ıtlâkına istihkak göstermekte olan asar-ı cedidemizde en ziyade teksiri arzu olunacak şubelerden biri de millet-i İslâmiyenin sevabık-ı azametini yad ettirecek resaildir.»¹

Selim ve Fatih manzumeleri'ndeki tarihî duyguyu hazırlayan tesirler cümlesinden olarak Hâmid'in muhtelif zamanlarda içinde bulunduğu tarihî-mimarî muhiti de nazarı itibara almak lâzımdır.

Hâmid'in ilk çocukluk yılları Fatih'in Rumeli hisarlarına çok yakın bir mevkide geçer. Rumeli hisarı bir ara ilk tahsilinin geçtiği bir semt olur. Tahran'a gidinceye, yani 13 yaşına kadar yaşadığı bu muhitte en hâkim tarihî ve mimarî unsur Rumeli hisarıdır. Tahran dönüşünden sonra ise, Rumeli hisarı'na büsbütün yakın gelir. Aile büyükleri olan Ahmed Vefik Paşa'nın surlara bitişik evi ile, yine oradaki camiin yakınındaki «sahilhanesi», bu devrede Hâmid'in günlerinin geçtiği iki ikametgâh olur. Hâmid, *Hatırat*'ında buradan şöyle bahsediyor: «Ahmed Vefik Efendi'nin Rumeli hisarı'nda iki ikametgâhı vardı. Bunlardan biri en büyük kal'a-i Fatihî'ye mülâsık bir mesken-i mütevaziane ve diğeri Hisar cami-i şerifi kurbünde bir sahilhane idi. Kendisi yazın kal'a kenarındaki evde ve kışın, İstanbul'daki konağına gitmediğinden,² o cami-i

¹ *Nevrüz Beyin tercüme-i hali*, 1292, 3-5. s.

şerif civarındaki yalıda mukim bulunurdu. Ben İstanbul'a yazın vasıl olduğumdan yazları hali kalan bu yalıda Ahmed Vefik Efendi bizim aileyi iskân ve ibate etmek gibi karabetperverlikte bulunmuş, zaten pederimin vefatından sonra kendisi reis-i aile olmuştu.»¹

Hâmid İstanbul'daki memuriyet yılları esnasında bir ara Ahmed Vefik Paşa'nın Bozdoğan kemerindeki konağında oturur. Burası da Fatih semtinin tarihî-mimarî çevresi içinde bir yerdir. Hâmid'in buradaki ikameti esnasında, o zamanın cemaati en çok camilerden biri olan Fatih camii'ni ve onunla beraber, öteden beri bir ziyaret yeri bulunan Fatih'in türbesini² muhtelif defalar, bilhassa cuma tatillerinde ziyaret etmiş olduğu, ihtimalden de ileri bir vakta olarak düşünülmelidir.

Hâmid İstanbul'dan sonra Edirne'deki ikameti esnasında, o zamanlar henüz muharebe ve istilâ görmemiş eski payitahtın ziyaret ettiği eski mimarî eserleri arasında kuvvetli bir tarih duygusu yaşar. Fatih'in sarayının bulunduğu yere sık sık gider, buradaki tarihî eserler karşısında tefekkürata dalar. Canlı bir şekilde muhafaza ettiği bu tarihî inşaatlarını Hâmid seneler sonra *Hatırat*'ında şöyle anlatacaktır:

«..... Beraber saray bahçesine gider, nehir kenarında gezer, ve haftada bir kaç kere oradaki tarihî saltanat makarrı olan mebna-yı muhteşem hatıratı ziyaret ve onun burc u barularından tarassudat ı felsefiyyede bulunarak derin ve yüksek fikirlerle avdet ederdik. O nehirler tefekküratımızı menba ve mansablarına kadar isal ile gark-i inkılâp ediyordu. Asırdide ağaçların her biri ecdadımızdan yadigâr birer abided-i zafer gibi duruyor, Fatih'in ve Yavuz Selim'le Kanunî Süleyman'ın cihangir ordularının sıyt u şöhretleriyle beraber savt u sadalarını getiriyordu. Bir akşam sarayın bir kulesinde

يوم نوبت ميزند بطارم افراسياب

¹ *Üstad-ı âzam Abdülhak Hâmid'in hayat ve hatıratı*: İkdâm gazetesi, 24 Mart 1924, 9691 nr.

² Burada, Fatih'in türbesinin bir ziyaret yeri olarak tanınması ve değerlendirilmesinin edebiyata aksetmiş bir ifadesi olmak üzere Ahmed isimli bir halk şairinin Sultan Abdülmecid Han zamanında basılmış *Dasitan-ı medhiye-i İstanbul* namındaki şiirinden şu parçayı nakledelim:

Çevre yanın hem kuşanmış inhisar ı küb-i Kaf
Sahn-ı dünya Kâbeveştir kabr-i Fatih bihilâf
Nıst-ı bayt dediler türbesin eden tavaf
Eyyub Eusar gibi hub eam var İslâmbol'un.

«Görüyoruz ki, türbe bir ziyaretgâh olarak Eyub Sâl an'ınki ile birlikte hatırlanmakta ve değerlendirilmektedir.

mısraındaki tarihî baykuşlar ahfadından birisi gözlerini bize dikmiş bakıyordu.

«Şekip Efendi'ye «Bu nedir?» dedim. «Karanlık bekliyor» dedi. «Yoksa istikbal mi bekliyor?» «O da o demek». Şekip Efendi ile ben Edirne'de bir akşam ayrılmış ve ondan hemen nısıf asra yakın bir zaman sonra La Haye'de tekrar birleşmiştik. Edirne'deki saray bahçesinde gezdiğimiz gibi Felemenk paytahtının korularını da beraber dolaşırdık. Bu fasılaya şahit olduğumuz zaman-ı biaman zarfında Rumeli Moskof-istilâsına uğramış, nuranî vatanımızın her tarafına zulmet çökmüş, Edirne'deki saray göçmüş¹ ve o meş'um baykuşun beklediği istikbal gözümüzün önüne gelmiş bulunuyordu.»²

Hâmid'in başta anlattıkları, Volney'in eserindeki tarihî abideler ve harabeler karşısındaki *contemplatif* tavırdan ne kadar farksızdır.

*

Hâmid'in şiirine kadar edebiyatımızda Fatih Sultan hakkında söylenmiş manzumelerde tarihî duygu konusu olarak mimarî eser ve eşyanın dekoru yoktur. Onun ölümü ile ilgili ve hemen hemen hepsi münhasıran tarihçiler tarafından muhtelif devirlerde yazılmış manzumelerde türbe ve içindeki eşya, bir konu ve çıkış noktası teşkil

¹ Bu saray ve çevresindeki tarihî binalara dair izahat ve resimler için Osman Nuri Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul 1940, 43—52 s.; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı devri abideleri*, İstanbul 1949, 143—175 s.; Süheyl Ünver, *Edirne'de Fatih'in Cihannüma kasrı*, İstanbul 1958 bk.

² *Üstad-ı âzam Abdülhak Hâmid'in hayat ve hatıratı*: İkdâm, 5 Nisan 1924, 9703 nr.

Keçecizade İzzet Molla'nın, Keşan macerasına ait mesnevisinde *Evsaf-ı Saray-ı Edirne* başlığı altında yazdığı parçada da bu saraya dair bazı intibaların ifade edildiğini görüyoruz:

Hezaran takı felek-iştibah
Görenler harap olduğun eyler ah
...
Cihanbini var, kim felekten bülend
...
Yapılmış müallâ niçe daire
Gelür asuman hatır-ı zaire
...
Misafir olup anda beş gün tamam
Edirne sarayın gezerdim müdam

(*Mihnet-i Keşan*: Ceride-i Havadis m., 1269, 213—214. s.)

etmez. Bu manzumelerde ifade edilen, türbedeki mimarî ve tarihî dekor içinde yaşanılmış intibalar değil, uğranılan ölümle hükümdarın saltanat ve dünyayı terkederek tahttan toprağa geçmesi hadisesi ve bunun karşısında ibret duygusudur. Bu münferit bir vakıa olmayıp diğer padişah ve şehzadelerin ölümleri ile ilgili, yine ekserisini tarihçilerimizde gördüğümüz manzumelerde de aynı şekildedir. Bunlarda da türbe ve dekoru bir duyguya mevzu teşkil etmez.

Ölümünden sonra Fatih Sultan için söylenmiş, elde sayısı çok mahdut manzumeler içinde yalnız, Tacizade Cafer Çelebi'nin narratif eseri *Hevesname*'deki bir parçada türbenin ele alındığını görüyoruz. Eserin başında İstanbul'un muhtelif mimarî eserlerinden bahsedilirken bu arada Fatih'in türbesine de bir kısım ayrılmıştır.¹ Parçayı buraya dercedelim:

Sıfat-ı mezar-ı Sultan Mehemed-i âli-tebar

Bunun gibi dahi çok dürlü asar
 Kodu ol padişah-ı nik-kirdar
 Otuz bir yıl dahi bir nice mah ol
 Cihan mülküne olup padişah ol
 Nice serkeşleri efkende kıldı
 Nice şahı özüne bende kıldı
 Anıyla her kim etti rezm ü peykâr
 Zebun oldu elinde âhir-i kâr
 Yerinden indürüp ol şah-ı gazi
 Yerine dikti bin bir ser-firazı
 Muayyen on sekiz sahib-seriri
 Ki her biri bir iklimin emiri
 Muti olmuştu şark u garb yekser
 Nihayet buldu çün ömr-i mukadder
 Müfid olmadı şah-ı kâmranlılık
 Meded kılmadı ol sahib-kıranlık
 Ecel destine âhir oldu pamal
 Döküldü kaldı bunca leşker ü mal
 Koyup yerlü yerinde raht u bahtı
 Değişti tahta-i tabuta tahtı
 Fena evden beka mülkine ol şah

¹ *Hevesname*, Nuruosmaniye Ktp. 4373, 13 a—14 a. (Bu kısım, eserin İstanbul'a ait diğer parçalarıyla birlikte, fakat bir kaç mısraı eksik olarak ayrıca neşredilmiştir: Asaf Hâlet Çelebi, *Divan şiirinde İstanbul*, 1953, 28—29 s.)

Göçüp gitti aleyke rahmetu'llah
 Kodu hayrül-halef şeh Bayezidi
 Hüceste talii bahtı saidi
 Geçüp Şeh Bayezid anun yirine
 Çü sultan oldu ol Hanun yirine
 İdüp cami önünde ana merkad
 Yapup bir dahme üstine müşeyyed
 Seraser çevre yanın gülşen itti
 Gül ile yasemin u susen itti
 Sipihre dahme rif'atte beraber
 Kanadil birle zeynolmuş seraser
 İçinde meşhed-i Sultan-ı Gazi
 Karışmış hake serv-i ser-firazi
 Mezare vermek için ziver ü zib
 İzarın eylemişler kırmızı şib
 Başına vaz idüp bir taze destar
 Komuşlar yanına şimşir-i hunbar
 Hakın lütfiyle olmuş kabr gülşen
 Nedür destarı gonce tiğ-i susen
 Yehud genc-i saadet itti cismi
 Kılıc ol gencin olmuştur tılısmı

Ancak, manzumede türbe doğrudan doğruya bir duygunun çıkış noktası olarak ifade edilmiyor, bazı *narration* safhalarını takip eden bir sıra içinde ele alınıyor. İlk safhada Fatih Sultan'ın hayatının ve muvafakiyetlerinin bir icmal yapıyor; bundan sonra, mukadder bir akıbet olarak onun ölümüne geçiliyor. Daha sonra Sultan Bayezid'in tahta geçişi ve Fatih'e türbe yapılışı vaka olarak anlatılıyor. Türbe burada sadece yapılış ve tertibi cihetinden tasvirî bir anlatma konusu olarak alınmıştır. Onun dekoru içinde ölümün aldığı mananın, müşahhas intibalarla yaşanmış bir ölüm ve tarih duygusunun ifadesini manzumede bulamıyoruz. Hâmid'in şiirinde göreceğimiz tarihî bir eser ve ölüm karşısındaki tefekkür tavrını burada göremeyiz. Esasen Fatih'in ölümünden 12 yıl sonra (1493 te) yazılan bu manzume, arada kâfi ve geniş bir zaman mesafesi bulunmadığından, halis ve tam bir tarih duygusuna tekabül etmez.

Şiirimizde, tarihî bir şahsiyetî türbesi ve bunun içinde bulunduğu tarihî-mimarî çevre içinde ifade etmenin ilk örneklerini Abdülhak Hâmid'in *Yavûz Selim* ve *Fatih ziyaretnameleri* getirir.

Hâmid'in bu iki şiirinde duyguya iki zaman idraki hâkimdir. Manzume ne sadece mazi, ne de sırf hal plânındadır. Hal ile mazi bu manzumelerde biri biriyle iç içe bulunuyor. *Kabr-i Selim-i evveli ziyaret* ile *Merkad-i Fatihî ziyaret*'i hal ile mazi arasında geçişler idare eder. Bu geçişler Selim manzumesinde nisbeten bir *développement* mahiyetini gösterir. Bu manzumede ilkin tarihî-mimarî eser ve dekor hüviyetiyle «hal» olarak türbe vardır (1—16. beyitler). Bu safhada «hal» ile «haldeki eşya ve dekor» un etrafında ölümün tefsiri yapılır. Mazi halin içinde ve onunla tezat vaziyetinde ifade edilmektedir. Mazi ve hal arasında ölümün meydana getirdiği bu tezat bir hayret duygusuyla beraberdir. Bundan sonraki safhada kısmen mazi plânına geçilir (17—18, 25—29. beyitler), aradaki ve sonraki kısımlarda ise «hal» e avdet edilir. Fatih manzumesinde böyle bir *développement* durumu göremeyiz. Manzume Selim ziyaretnamesine nisbetle muntazam bir tertibe sahip değildir. Onda hal ile mazi arasında gelişim halinde geçişler yoktur. Buradaki zaman geçişleri anı, dağınık ve kesintilidir.

Selim ziyaretnamesi'nde Hâmid manzumeyi ilk mısradan itibaren mekânda muayyen bir noktadan, yani doğrudan doğruya türbeden başlayarak geliştirir. Fatih şiirinde ise manzumeye muayyen bir mekândan değil, geniş ve hudutsuz bir mekân ifadesiyle girer:

Her kûşesinde dehrin nam-ı beka-nisarın
Şayestedir denilse âlem senin mezarın (1).

.....

Emsar bahşışindir ebhar yadigârın (3).

Onu halde alan bu parçalardan sonra aradaki kısımla yukarki son mısraı takip eden mısralarda Fatih'i yaptığı işler ve şahsiyeti bakımından tamamiyle mazi plânında anlattıktan sonra

Mazi o perde-i gayb ükşade-i huzurun
Ati o rah-ı muzlim amade-i güzârın (7)

beyti ile bir az kapalı surette türbe ve hale yaklaşır; ancak

Beyt-i Hudaya konmuş cahın metaf-ı eslâf
Durmuş başında bekler bir kavm türbedarın (9)

mısralar ile türbe ve hale iner.

Hâmid bu manzumede türbedeki «hal» i *Selim ziyaretnamesi*'ndekî gibi devam ettirmez, bir beyit sonra mekânda ve zamanda türbe dışına çıkar, tekrar mazi plânına girer (11—15. beyitler). 16. beyitte tekrar hale döner, 17. beytin ilk mısraında maziye, ikinci mısraında hali ifade eder 18. beyitte türbeye döner, fakat bundan sonra tekrar mazî

plânına gider (bilhassa 20. den başlayarak 22. beytin sonuna kadar). 23 ve 25. beyitlerde türbededir. 26. beyitte tekrar maziye gitmiştir. 27. de yine hale ve türbeye geçer. 28. de maziye döndükten sonra, 29—30. da türbeyi anlatır. 31. de maziye girer, 32. mazi ile hali birlikte ifade eder. Bundan sonra şiirde zaman seyri 33. mazi, 34. hal ve türbe, 35. mazi şeklinde kendini gösterir. Nihayet, 36. dan başlayarak, 39. beyit müstesna, manzumenin son safhası tamamıyla hal'dedir.

Selim ziyaretnamesi'nde çıkış noktası, Hâmid'in türbede mazi ile hal arasında vuku bulan büyük değişiklik karşısında yaşadığı hayrettir. Fatih manzumesi ise, türbe dışına müteveccih geniş bir mekân görüşü ve mazi plânı içinden gelen bir hayranlık duygusu ile başlar. Manzumede, maziden hale inişler hep bu hayranlık motifinin etrafındadır. *Merkad-i Fatih*'te Hâmid'in hal içinde ölümü manalandırışı hayranlık duygusuna bağlı ve *Selim ziyaretnamesi*'ndekinden başka şekildedir. *Türbe-i Selim-i evveli ziyaret*'te Yavuz'un varlığında getirdiği değişme ile ölüm, türbede önce hayret, ibret, heybet ve dehşet antibalariyle idrak olunur:

Şu kâinat-ı kemalâta bak ne heyette:
Mezar şekline girmiş semaya sad hayret
Serir-i saltanatı gör türab ile mestur
Türab ile dola şayeste dide-i ibret
Bu yerde münkesif olmuş o sırr-ı yezdanî
Bu yerde münhasif olmuş o lem'a-i fitrat
Adem cihanına ermiş beka zevalinden
Verir başındaki destar mevte bir heybet
Aceb ne hale girerdi duran huzurunda
Gelir zevaline baktıkça dillere dehşet

Diğer taraftan ölüme bu manzumede teessürî unsurlar da refakat eder:

Hayat kılmada ardında nale-i hasret.
Kalem sezadır olursa giriste-i matem.
Kılıç becadır olursa kapide-i firkat.

Merkad-i Fatih ziyaret'te ise, ölüm hayret ve ibret duygusunun zıyağında, yumuşak ve uhrevîdir. Ölüm burada trajik bir tezahür yerine «ulvî» bir mana alır:

Eyler rukûa davet ulviyyeti mezarın (19).

Türbe Tanrıya ve onun sırlarına doğru açılmış bir mekân olarak görülür :

Takında müncelidir hep beyinat-ı mana
Esrar-ı lemyezelden masnu olan bu darın (10).

Her dem sana açıktır ebvab-ı arş-ı rahmet
Türbendir en azimi fethettiğin diyarın (13).

Perverdigâra nazır bünyad-ı ser-bülendi (27).

Burada ölüm Fatih'e hakikat ve zaman üzerindeki sır perdesini kaldıran bir şey olmuştur :

Mazi o perde-i gayb ükşade-i huzurun,
Ati o rah-ı muzlim amade-i güzârın (7).

Türbe, bunlardan başka, «beyt-i Huda» ya yakın ve bir millet tarafından başında nöbet beklenen, ölmüş müminlerin de ruhlariyle ziyaret ettikleri, nurlandırdıkları bir mekân olarak değerlendirilir :

Beyt-i Hudaya konmuş cahın metaf-ı eslâf,
Durmuş başında bekler bir kavm türbedarın (9).

Ervah-ı müminindir encüm kadar meşail,
Balâ-yı türbetinden tenvir eder kenarın (18).

Türbesinin toprağı ise, vatan toprağından da üstün değerinde ve nür halinde bir varlık olarak tasavvur olunur :

Aguş-i maderiden hâk-i vatan eazdır
Andan daha muazzez bir nurdur gubarın (32).

Selim ziyaretnamesi'nde ölüm ancak, bahsettiğimiz ilk hayret durumundan sonra gelen bir safhada Fatih manzumesindeki gibi yumuşak ve uhrevî manalar ve ordakine benzer ifadeler alır (6,9, 10, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 30, 31. beyitlerle karşılaştırılır). *Selim ziyaretnamesi*'nde türbe üzerinde daha devamlı bir surette durulduğundan ölüm duygusu daha kesiftir.

Hâmid *Merkad-i Fatihî ziyaret*'te yalnız bir yerde kederle ilgili ifade kullanmıştır. Burada Fatih'in türbesinin duvarlarını göz yaşlarının çevirdiğini söyler :

Hâlâ dahi ukulün serhaddidir geçilmez
Seyl-i dümu birle mahsur olan cidarın (31).

Dikkate değer bir noktadır ki, türbedeki levhaya Hâmid bu beyti koymamıştır.

*

Merkad-i Fatihî ziyaret'te münhasıran ölüm ve türbe üzerinde kalmamıştır. Fatih diğer taraftan tarihî şahsiyetiyle de şiiire geniş bir şekilde konu olmuştur. Manzumede Fatih'in şahsiyeti iki zaman kadrosunda, yani hem mazi ve hem hal içinde anlatılmaktadır. Onun tarihî rolü, yaptıkları, meziyetleri mazi plânında ifade olunuyor. Halde ise, şöhreti, tesirlerinin devamlılığı, maneviyeti ve türbesi ele alınıyor.

Abdülhak Hâmid'in bu manzumede Fatih'in şahsiyeti ve tarihî hüviyeti hakkında ifade ettiği görüşlerin bir çoğu babasının, yani Hayrullah Efendi'nin tarihi ile bilhassa *Eorak-ı perişan*'dan gelmektedir. Tesbit ettiğimiz benzerliklerden, onun bu manzumesini yazarken, şiirinde Fatih'in şahsiyetini ifade edebilmek için, bu iki esere bilhassa müracaat ettiği anlaşılıyor. Burada Hâmid'in Fatih'e dair görüşlerini belirtirken bunların kaynaklarını da göstermeğe çalışacağız.

Hâmid Fatih'i gerek mazideki faaliyetleri ve gerek ölümünden sonraki maneviyeti içinde epik bir tip halinde çizmektedir. Onun hareketlerini, mitoloji ve destanlardaki kahraman tiplerinde olduğu gibi, geniş bir mekân tasavvuruna bağlı, büyük ve kolossal unsurlarla ifade ediyor. Bunu bilhassa onun savaş hareketlerinin ifadesinde görüyoruz. Fatih ömrü savaşlarda, harp meydanlarında geçmiş bir hükümdardır. Bu görüşünü Hâmid, işaret ettiğimiz epik tasavvura bağlı olarak şöyle ifade ediyor:

Meydan-ı harbi kıldın sen tahtgâh-ı şevket,
Leşgerdi hep müsellâh etba-ı bişümarın (4).
Bir yıldırımdı nizen peyveste ka'r-ı hâke (21).
Sen yattığın döşekte bisterdi gülle-i top,
Tufan-ı hun u ateş gülzar-ı nevbaharın (37).

Hükümdarın son seferine çıkarken Maltepe'de tabiat sahnesi içinde ölümünü anlatırken şair, Fatih'i büyük ve kolossal heyetler içinde lokalize eder.

Gösterdiğin maalf ehradır müselsel,
Kûhsarlar umumen balin-i ihtizarın (26).

Savaş meydanlarını kendisine taht yeri yapan, idaresindeki o sayısız halk baştan başa bir ordu olan Fatih, burada yıldırımdan mızrağı, yastığının gülleden oluşu, ateş ve kan hengâmelerinin ona bir ilkbahar bahçesi gibi gelişi ve ölümünde ölüm döşeğinin dağlardan oluşu ile Grek, bilhassa Fars mitoljisinin kahramanlarından farksızdır.

Babasının kitabından aldığımız şu satırlar Hâmid'in, Fatih'in bütün ömrünün askerlik ve muharebe hayatı içinde geçtiği hakkındaki görüşünün hareket noktasını verecektir. Hayrullah Efendi, eserinde Fatih'in 31 senelik hükümdarlığı zarfında yaptığı savaşların şöyle bir bilânçosunu yapıyordu: «Şehriyar-ı humayun-fal otuz bir sene bir mah on dokuz gün serir-i saltanatta saye-güster ü ikbal oldu. Velâdetleri 835 senesi, vefatları 886 senesi olunca müddet-i ömürleri elli bir seneye reside olmuş idi. Pederlerinden mevrus olan maraz-ı nakris kendülerine kırk beş yaşında arız olduğundan hengâm-ı saltanatlarının evahirinde serdarlar nasbı ile sevk-i asker etmişler iken bile kendülerinin bizzat azîmet buyurdıkları muharebelerin adedi yirmi altı sefere baliğ olur ve müddet-i malûme-i saltanatlarında iki imperatorluk ve on dört hükümet-i müstakile dahil-i daire-i Hükümet-i Osmaniye olduğundan devletin şan u şükûh u istiklâlini muasırı olan düvel-i muazzamaya tasdik ettirecek mertebeden ziyade meydana çıkarmıştır.»¹

Hâmid'in, Fatih'in bir epepe kahramanı *geste*'i ile denizleri ve ülkeleri bir bahşiş ve yadigâr gibi veren bir hükümdar olarak vatan ve imperatorluk coğrafyasını kuruşunu ifade ettiği:

Sensin o kahraman ki bir kavm-i cenkcuya
Emsar bahşişindir ebhar yadigârın (3)

beyti de Hayrullah Efendi'nin bu satırlarıyla açıklık kazanır.

Babasının, «886 senesi evvelbaharında Mısır seferi namıyla mevkib-i humayun Üsküdar'a naklolunup etraf-ı memalikten asker cem oldukta yola çıkılıp Üsküdar ile Gebze arasında Tekfur Çayırı, ki Sultan Çayırı dahi derler, oraya nüzul buyrulduğu Rebiülevvelin dördüncü pençişenbe günü idi. Ama çi faide hazret-i padişahın mizacında olan inhi-raf günden güne ziyadeleşüp rükûp ve nüzule iktidarları kalmadığı halde yevm-i mezkûrun ahşamısı hurşid-i ruh-ı pür-fütuhu çah-ı ademe gurup edüp bedr-i ömrü sulh oldu. Hayf sad hayf ki, millet ve devletini şereflendiren sultan-ı cihan ki fütuhât-ı celilesiyle sahihen sahib-

¹ *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye tarihî*, VIII, 1288, 167—168. s.

kıran idi, ıyş-i zindegânisi telh oldu. Yani padişah-i müşarileyh hazretlerinin ellerinde kalan fırsatları fevt oldu, çünkü halk için çalışıp çabalamanın nihayeti mevt oldu»¹ satırlarıyla anlattığı Fatih'in Tekfur Çayırındaki ölümü, Hâmid'in şiirinde böyle bir tabiat *mise en scène* i ve bunun davet ettiği bir imajla

Kühsarlar umumen balin-i ihtizarın (26)

ve onun millet yolunda yaptığı işler ve fütuhât

Gösterdiğin maali ehramdır müselsel (26)

şeklini alıyor.

Evrak-ı perişan da bir çok sahifelerinde Fatih'in muharebe hayatını ve savaş meydanlarındaki hareketlerini parlak bir şekilde işaret ediyordu.

Buraya *Evrak-ı perişan*'dan, Hâmid'in tıpkı yukardaki beytinde olduğu gibi, Fatih'in ölümünü, hükümdarın millet yolunda yaptığı işlerin muhasebesiyle birlikte ele alan şu satırları naklediyoruz: «Padişah ise, maksad-ı vatanperveranesi uğrunda çektiği meşakkatler netayicinden olarak ağır bir hastalığa uğramış idi.... Zafının günden güne tezayüdüne bakmayarak hem Rodos'u teshir etmek ve hem de bir takım asar-ı husumet göstermeğe başlamış olan Mısır'ın hududuna yakın bulunmak için gayyurane Anadolu üzerine sefer ihtiyar eyledi. Ne faidesi var ki illetinin kemal-i istilâsı Kur Çayırında öte gitmeğe meydan bırakmadığı için orada bir kaç günler balin-i ihtizara esir olduktan sonra umum milletin şükranı ve muhabbeti ve bütün düşmanlarının havf u hürmetiyle muhat olarak serir-i saltanatı lâhd-i mezara tahvil etmiştir. Rahmetullahi aleyhe. S nni elli üç ve müddet-i saltanatı elli bir senedir.»² Çayırda, yani muhtelif tassavurlara yol açan bir tabiat dekoru içinde alınan «balin-i ihtizar» ifadesi Hâmid'de de geçiyor (26). Hâmid, bir tabiat *mise en scène* i içinde gelen bu tasavvuru, daha genişleterek böyle bir dekorun telkin ettiği bir dağ imajı ile birleştiriyor.

Hâmid manzumenin muhtelif yerlerinde Fatih'i epik insan tipiyle çizmeğe devam eder. Fatih, mizacı ve teessürî hayatiyle de, ruhî halleri eşyaya ve dış âlemin nizamına tesir eden, onların nizamı-

¹ A. e 164—165. s.

² *Evrak-ı perişan*, İstanbul 1289, 226—227 s.

nı kendine tabi kılan mitoloji ve destan kahramanlarının vasıflarıyla anlatılır. Bütün manzumeye hâkim olan geniş bir mekân görüşüne bağlı tasavvurların burada da kendini gösterdiğini ayrıca işaret edelim. Aşağıki mısralarda onun neşe ve hiddeti geniş tabiat unsurları ile ifade edilir :

Bir dem yüzün gülünce âlem bahar olurdu,
Misl-i küsuf her ca zahirdi igbirarın (15).

Hâmid'in Fatih'in mizacını bu mısralarda şiddet ve mülâyemet arasında iki zıt kutup halinde ifade etmesi tesadüfî değildir. Fatih'le ilgili görüşlerine müracaat ettiği eserlerde bu noktanın ayrıca belirtilmiş olduğunu görürüz. Bunlarda Fatih'in mizacının tek taraflı olmayıp hem şedit hem de yeri gelince mülâyim olduğuna işaret edilmekteydi.¹

Abdülhak Hâmid Fatih'in şahsiyetini başka değerler bakımından da belirtmeğe çalışır. Şair, Fatih'in şahsiyetinde askerî ve sivil melekeleri bir tevazün ve olgun bir terkip halinde görür. Oaun şahsında, eski devrin seyf ve kalem allegorisi ile ifade edilen bu iki aslı kıy-

¹ «Eğerçi daiye-i istiklâl ve dahiye i infialinin şiddeti cihâtiyle vüzerası ve ümerası bir zaman muatebesinden emin olmamış ve belki muatebesinden aman bulmamıştır. Amma gayret-i kâmileşi padişahları şemşirine münkad etmek ister iken bir âlimin elini öpmek için serfûruya tenezzül ederdi. Ve himmet-i cihan-giranesi Fatih unvaniyle kanaat etmek istemez iken üstadının yalnız Mehmed ismiyle hitabına tahammül ederdi.» (*Devr-i istilâ*, 1289, 215—16 s.) «...şemâilinin en ziyade şayan-ı dikkat olan cihetleri cephesinin vüs'at ve safiyeti ve şahane gözlerinin parlaklığı ve daimî surette hareketiyle gayet küçük ve gayet kırmızı ve fakat kenarları cihet-i ulyaya mail olan dehanı üzerine burnunun kirasa sunulmuş minkar-ı şahin şeklinde meyelânı idi, ki bu alâim ile gûya mizacında olan fart-ı zekâ ve hiddet-i nazar ve merhamet-i celile ile mümteziç mekânnet-i ahlâk ve zevk-i hükümet ve istidat-ı harp gibi hasail-i azimenin delâil-i bahiresi simasına nakşolunmuştur.» (*Evrak-ı perişan*, 1289. 133 s.) «Vakia kendü Hazret-i Ömer bin Abdülâziz gibi kâffe-i infialât-ı nefsanîyesini vazifeye mağlûp etmiş veya Salâhaddin-i Eyyubî gibi düşmenlerinin hırsietine inayetle muamele edecek kadar cevât yaratılmış değildi. Ancak umumiyet-i idaresinde adaleti esas tutmak ve şiddetini maksadının gösterdiği ihtiyaca hasretmek gibi tesis-i devlet ve terveci medeniyete çalışanlar için mutlakü'l-vücup olan kaide-i hikmetten bir zaman ayrılmadı. Gördüğü zaruret üzerine kan dökerdi, asker telef ederdi, hükümdar öldürürdü, bendeğânına mücazat eylerdi. Lâkin tebaasını esir gibi kullanmak ve aldığı yerlerin halkını katli am eylemek ve mahkûmları işkence altında itlâf etmek gibi o zamanlar hükümünce umur-ı âdiyeden madut olan mazalime asla tenezzül etmezdi. Sırf şahsına aid olan hususlarda şiddeti nefy ü tahkirden ibaret idi.» (A. e. 265—266. s.)

metini kendisinde birleştirmiş ideal insan tipini bulur. Onda her iki ideal kıymet mevcuttur. Bu iki kıymet, biri birinden ayrı olmayıp ahenkli bir surette yekdiğerinin yerini almakta ve aynı fonksionları görmektedir:

Şemşir kuvvetinde hamendi lerze-bahşa
Mu'cizdi misl-i hame şemşir-i hud'akârin (12).

Onda bir gayeye, yalnız askerî yahut yalnız sivil taraf değil, bunların her ikisi birlikte refakat etmektedir:

Bir maksada ederdi seyf u kalem teveccüh (11).

Şair onun şahsında biri sivil, diğeri askerî ve mücadeleci birer değer teşkil eden, ilimle kuvvetin bir gaye etrafında birleştiği düşüncesini şu mısralarla da ayrıca ifade eder:

Tevhid idi meramın İslâm ile enamı,
Birleşti ol uğurda ilminle iktidarın (8).

Hâmid'in bu değerlendirişleri Namık Kemal'in eserlerinden gelmektedir. Namık Kemal, Fatih'in şahsiyetinde bu iki değeri ısrarla işlemiş ve müteaddit defalar belirtmiştir. Onun eserinden aldığımız aşağıki satırlar bize Abdülhak Hâmid'in bu görüşlerinin kaynağını verir: «Yedd-i yemin-i satvetini kahr-ı hasm ile teshir-i memalike ve dest-i yesar-ı himmetini neşr-i ilim ile imar-ı mülke vakfederek kılıcının şanını ilâ ve kaleminin hakkını ifa eyledi».¹ «... İstanbul'un fethi mütebeyyin iki fenn-i harbin tertibat ve edevatiye rem-yi silâh için alevi bazuya ve kahr-ı hasm için barika-i efkârı vucuda muin edecek kadar irfanı ve karadan gemi yürütecek mertebe gayreti cemettikten başka»...² «Hatm-ı kelâm etmeden evvel şurasını da ilâveye lüzum görürüz ki, Fatih fevkelâde bir şecaat ve metanetle ilim ve irfan ve huzur-ı efkâr ve kuvve-i ihtira gibi nice meziyyat-ı nadireyi cami olduğu için dünyaya gelen kahramanların en büyüğü olmağla...»³

Hâmid, Fatih'in sahip olduğu irfanla akli kudretin bir başka tezahürü olarak, sözlerinin düşmanlarının düşüncesi üzerindeki tesir hassasını belirtmek ister :

¹ *Devr-i istilâ*, 15. s.

² *Evrak-ı perişan*, 228. s.

³ *A. e.* 263. s.

Çarpardı fikr-i hasma takrir-i dilşikârın (13).

Fatih'in silâh yerine düşmana «gönül avlayan sözle», yani akıl yoluyla tesir ettiği fikrini de Namık Kemal'de buluyoruz. Namık Kemal, Fatih'in düşmana karşı sadece silâhla değil, ilim ve akıl kuvveti ile de hareket ettiğini söyler: «... girdiği zapt-ı memalik mesleğinde dahi naire-i silâhtan ziyade barika-i irfan ile iş görmeği tercih ederdi.»¹ «Padişah kahr-ı a'dada bile kalemin kılıca galebesini müdrük olduğu için»²

Aklı üstünlük, Hâmid'in Fatih'in şahsiyetinde gördüğü en mühim meziyetlerinden biridir. Hâmid Fatih'in her vesile ile aklının yeni yeni tezahürlerini ortaya koyduğunu, bu üstün aklın tezahürleri karşısında, aklın, dirayetin temsilcisi vaziyetinde olan devlet ve siyaset erkânının «bihuş» duruma, yani hayret haline düştüğünü söylüyor:

Her gün ederdin ihya dir başka cilve-i akl,
Bihuş-ı haletindi erkân-ı huşyarın (30).

Bu değerlendiriş, *Evrak-ı perişan*'ın Fatih'i akıl ve icat kabiliyeti bakımından ele alan satırlarındaki görüşleri aksettirmektedir. Bu hususla ilgili ifadelerden bir kısmını buraya dercedelim:³ «Eslihâ-i nariye dahi vakıa Fatih gihi bir mucid-i muktedirin yed-i meharetime düşmüş ve hayli ilerlemişti».⁴ «Bu hadise ise, Fatih'in kuvve-i icadiyesine bir fırsat-ı zuhur-ı deha ita etmekle»⁵. «..... yine en büyük muini olan kuvve-i ilm ü irfanının kerametine müracaatle tavk-ı beşerin haricinde görünecek bir tedbirin ihtiyarına kalkışarak»⁶; Fatih'in İstanbul muhasarasında karadan gemi yürütme buluşu hakkında: «Mahsurlar böyle dağları taşları deryaya tahvil eder yolda bir *harikanın* temasıyla bittabi müptelâ oldukları *hayretten* kurtulunca»⁷; «Fatih, ki her muhatarada bir üstat ve her ihtiyaçta bir *vesile-i icat* bulmak hasaisinden idi».⁸ «Yağlı paçavra denilen vasita-i nariyeyi dahi Fatih'in tenahiden masun olan kuvve-i derrâkesi bu

¹ A. e. s. 265.

² A. e. s. 225.

³ Diğerleri için a. e. s. bk.

⁴ A. e. 152-153. s.

⁵ A. e. 153. s.

⁶ A. e. 159. s.

⁷ A. e. 159. s.

⁸ A. e. 161. s.

muhasarada ihtira etmiştir». ¹ Nihayet, Fatih'in akıl ve icat kabiliyetini i'caz (yani mucize) kelimesi ile ifade eden şu satırları alalım. Bunlar Hâmid'in Fatih'in aklı için söylediği «*Bihuş-ı haletindi erkân-ı huşyarın*» (30) mısramı bize iyice aydınlatmaktadır: «İ'mal-i efkâra ihtiyaç göründükçe icad-ı vesait ve imha-yı müşkilâtta *icaz-nüma-yı kemal* olduğu gibi istimal-i silâha lüzum göründükçe dahi istihdaf-ı hayat ve tehvin-i belâ ile *hayret-bahş-ı rical* idi.» ² «Fatih fevkelâde bir şecaat ve metanetle ilm ü irfan ve huzur-ı efkâr ve kuvve-i ihtira gibi nice meziyyat-ı nadireyi cami ve hele müşkilât-ı nageh-zuhura karşı irtihal-i tedbirde kuvveti bayağı *i'caz* derecesine vasil olduğu için dünyaya gelen kahramanların en büyüklerinden olmakla» ³

*

Şair sadece bu vasıflarda kalmayarak Fatih'in şahsiyetini aynı zamanda İslâm ideallerinin çerçevesi içinde ele almaktadır. Hâmid Fatih'in şahsiyetini İslâmî yayılma, gaza ve cihat rolü bakımından ayrıca değerlendiriyor. Onu Müslümalara cihat yolunu açan, girdiği yere sulh getiren, insanlığı İslâmîlikte birleştirmek isteyen misyon sahibi bir kahraman olarak görüyor :

Ettin muvahhidine mülk-i cihadı meftuh,
Sulh oldu anda cari ferman-ı feyzbarın (6).

Tevhit idi meramın İslâm ile enamı (8).

Fatih'in ceht ve aktlarında Kur'an'ın prensiplerini bulur, simasında ise İslâmın dört büyük halifesinin çehresine has bir mana tasavvur eder :

Her azmin eylemişti tefsir-i ayet-i Hak
Zahirdi nasiyende asarı Çar-yarın (35).

Burada «tefsir-i ayet-i Hak» ibaresiyle *Sure-i fetih*'teki ayetler ve bilhassa *انفتحنا لك فتحاً مبيناً* ayeti kastedilmektedir. Fatih'in azmettiği her harekette bu ayetin taşıdığı mananın tahakkuku vardır. Yani onun gaye ve hareketlerinde mebdde bu ayetlerin verdiği istikametler, Kur'an-ın prensipleridir.

¹ A. e. 219. s.

² A. e. 238. s.

³ A. e. 263. s.

Hâmid'in bu manzumeyi yazdığı devirde çok rağbette bir eser olan ve hemen her hususî kütüphanede yer alan *Tacü't-tevarih* devrin okuyucusuna bu telâkkinin bir ifadesini veriyordu. Eserde Fatih, İslâmî misyonu bakımından değerlendirilmekte, fetih ayetinin ve Kur'an'ın umdelerine bağlanmakta idi. Hâmid'in, manzumesini yazarken *Tacü't-tevarih*'in Fatih'e ait faslı okumuş olması çok muhtemeldir. Eserde Fatih Sultan hakkında 16 beyitlik bir manzumenin ilk 8 mısraı, yani yarısı hükümdarı tamamiyle islâmî bakımdan ele alır. Bu manzumede Hâmid'deki görüşle ilgili ifadeleri nakledeyim:

Rehber-i feth oldu zıll-ı rayeti
Nakşıdır inna fetehna ayeti

.....
Cümleden Kostantaniyye şehrini
Feth edip verdi gazanın behrini.¹

Daha sonraki sahifelerde de, İstanbul fethi anlatılırken bu görüş yine ele alınıyor: «جامدوا emrinin umumun ve ayat-ı cihadda olan meva'id-i ilâhiye mefhumun ilâm ve nasb-ı ilâm-ı İslâm kavaidinin itmamı. İstanbul şehrinin dar'ül-muvahhidine inzımam ile olduğun ifham buyurdıkları ve feth-i Kostantiniyye imarat-ı izdiyad-ı şevket-i din-i İslâm idüğü mantuk-i ahadis-i sahihe ve mefhum-ı asar-ı sarihe olup ol hisar-ı vasi' ve hısn-ı refi' himmet-i ümmetleri ile teshir olunup dar-ı ehl-i din ve medar-ı muvahhidin olmasına va'd-i nebevî sebkât ettiğin rişte-i takrire dizüp şayeste-i hitap olan ser-hayllerin gerden-i canına hamayil ve mücahitler kulubünü şehd-i şehadet tecerru'una mail edüp iman-ı semend-i ikballerini hitta-ı İstanbul suyura tevcih ettiler.»²

Diğer taraftan *Bârîka-i zafer* de *Tacü't-tevarih*'in yukardaki cümlelerinden hareket ederek bu görüşü ayrıca ifade ediyordu: «İrha-yı iman-ı sefer ve gulgule-i سبيل الله ile saye-i rayat-ı feth-ayat-ı hilâfette guruhen guruh tahaşşüd-nüma-yı fer u şükûh olan hezaran hezar kizberan-ı ejder-şikâr ile Edirne mevkib-i hümayunundan irtihal ile.... sur-ı Kostantiniyye pişgâhında beraber çetr-i Bisutun-ı gerdun eyledi.»³

Evrak-ı perişan'da da bir anekdotla Fatih'de aksiyonun, İslâmîyeti yayma ve sırf din namına gaza prensipine bağlı bir misyonu haiz olduğu gösterilmek istenmiştir. Bu anekdotta, zaptına çalışılan bir kale uğrunda duçar olunan güçlükler dolayısıyla: «Padişahım bir-

¹ *Tacü't-tevarih*, I, 1279, 408. s.

² *A. e.* 420. s.

³ *Bârîka i zafer*, 1289.

kale bu kadar meşakkate değer mi?» diyen annesine Fatih'in verdiği cevap aynı görüşü aksettirir: «Valide, garazım kal'a zaptetmek değil, elimde olan seyf-i şeriatin hakkını ifa ile vazifemi icra eylemektir».¹

*

Abdülhak Hâmid islâmî misyonu ile şahsiyetinin bir cephesini anlattığı Fatih'i, diğer taraftan tarihimizdeki rolü ve tesirleri içinde düşünmektedir. Hâmid'in nazarında Fatih, ecdadının —sadece— başlamış olduğu muhtelif fetih harekâtını gayesine ulaştırmış, yeni bir devreye açılan bir netice olarak gerçekleştirmiştir. Fatih, gayeyi gerçekleştiren ve devri açandır:

Bab-ı necatı sensin ey Fatih eyleyen feth
Miftah yaptı ancak cedd-i büzürganın (22).

Fatih'in tarihî rolünü ifade eden bu görüş, Hâmid'e babasının tarihi ile, bu eserin bu husustaki fikirlerini benimsemiş olan *Evrak-ı perişan*'dan gelmektedir. Her iki eser de Fatih'in, etrafını çeviren düşman ve Hristiyan âlemin karşısında kazandırdığı ilerlemelerle devletin bekasını temin ettiğini belirtir. Hâmid'in «bab-ı necat» la kastettiği şey, kendinden evvel ecdadının girişmiş olduğu istilâ ve genişlemeleri, Hristiyanlık âlemi karşısında gelip geçici bir şey olmaktan çıkarıp büyük ilerleme ve fetih hareketleriyle onlara bir katiyet vermesi ve milleti böylece, o ilk ilerlemelerden sonraki devrelerde, düşmanları arasında erimek tehlikesinden kurtaran şartları hazırlamış olmasıdır. Bu görüşler Hayrullah Efendi'nin tarihinde şöyle ifade edilmektedir:

«Padişah-ı müşarileyh hazretleri Devlet-i Osmaniye'nin derece-i kadr u menziletini pek çok ileriye götürdüğü, âdasının geriye çekilmesiyle istidlâl olunmağla bu babda millet ve devletin ihyasına zat-ı humayunları sebep olduklarından devletin müceddid-i sanisi, belki bünyan-ı hükûmetin müessis ve banisi olmuştur».² Başka bir sahifede Fatih devrinde milletin beka şartlarının hazırlanışı anlatılır: «Erkân-ı devlet dahi على سلوك ملوكهم المسمى المبدأ mısradakınca memur oldukları memalik-i mahrusanın ötesinde berisinde hususen Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye'nin eser-i ikdam u gayreti ile tezyin olunan memalik-i cedidenin her bir tarafında temekkün ve tavattun eyleyen Osmanlunun devam-ı bekasına

¹ 186 s.

² *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye tarihi*, VIII, 176.

«delâlet eden esbabın cümlesini hazırlamışlar idi. Çünkü Osmanlı takımı Asya kıt'ası üzerinde iki yüz senelik bir cemiyet-i cedide olduğunun üzerine umumen Hıristiyanlığa alehusus Şark İmparatorluğunun hissesi olan Avrupa kıt'asında dahi hayz u mekân ahzettikten sonra mürur-ı ezmine ve duhur ile saltanat-ı seniyyenin a'kabı ve birlikte bulunanların evlât u ensabı yerlülerin yanında duçar-ı mezellet ve hakaret olmayıp buldukları müddetçe millet-i hâkimeden olacak surette bir idare-i adliyye ve hakimane vesait-i mukteziyesi her ne ise tertip olunmuş idi.»¹

Aynı görüşler Namık Kemal'in eserinde şu ifadelerle yer almıştır: «Bundan başka anın zamanına kadar devlet-i aliyyenin gerek Anadolu ve gerek Rumeli'de tuttuğu yerler âdeta seylâbın arızalı zemin üstünde adalar, şibih-cezireler, diller, burunlar teşkil ederek yayılmasına benzer bir seri'üzzeval istilâdan ibaret idi. Osmanlı hükûmetinin bu iki kıt'aya tamimiyle devletin ilelebet bekası kabil olunabilecek bir şekle ifrağı dahi padişahın kemâl-i gayret ü marifetiyle fiile çıkardığı tedabir-i hakimane sayesinde hasıl olmuştur.»² «Şöyle ki bir ordu halinden bir cemiyet-i medeniyye haline tahvil ve teşkil ettiği devlet dest-i icadından galebe-i ecanip ile fena bulmaktan beri, ihtilâlât-ı dahiliyeden inkiraz muhatarasına düşmek şöyle dursun, ekser zamanda istifadeye muktedir ve her türlü icabat-ı zamâne ve inkilâbat-ı medeniyyeyi telâkkiye kabil olmak cihetleriyle hayat-ı ebediyye istidadını haiz bir halde çıkmış idi. O istidat sayesinde ki altı yüz seneden beri bir hanedanın zir-i idaresinde beka bulup gidiyor. Müntehâ-yı ikbali zamanında malik olduğu yerlerin aksa-yı idbarı vaktinde şekizde birini gaip etmedi.»³

Tacü't-tevarih'te de aynı görüşle ilgili olarak şöyle bir ifade görüyoruz «Bu feth-i cedid kilidi ile niçe müşküller halloldu.»⁴

Manzumenin yazılışından iki üç sene evvel neşrolunmuş bir Osmanlı tarihinde, *Haber-i sahîh*'te de Hâmid'deki ve adı geçen kaynaklardaki görüşün aynı buluyoruz: «Malûm-ı erbab-ı mütalâa olduğu veçhile İrak ve Endelüs cihetlerinde Devlet-i Arabiyyenin inkiraziyle kuvvet-i İslâmiyyeye vehn u halel tari olmuş iken Saltanat-ı Seniye-i Osmaniyyeyi «Belde-i tayyibe-i Konstantiniye» gibi bir merkez-i medar-ı âleme inale ile kuvvet-bağış-ı kuvva-yı millet olan hazret-i Fatih'dir.»⁵

¹ A. e. 179. s.

² *Evrak-ı perişan*, 232—233. s.

³ A. e. 266—267. s.

⁴ I, 428.

⁵ *Haber i sahîh*, III, 1291, 277. s.

Manzumede Fatih'in tarihî rolünü ifade ederken Hâmid, tarihimizde onun tesirlerinin devamlılığı noktası üzerinde ısrarla duruyor ve bunu muhtelif şekillerde ifade ediyor.

Şair, Fatih'in dünyada akla en yaraşan bir politika merkezini bulduğunu ve aradan o kadar zaman geçtiği halde, iz ve eserlerinin burada, hâlâ parlak bir şekilde devam etmekte olduğunu söylüyor:

Bir mecma-ı siyaset bulduñ ukule çesban
Taban ufuklarından ecza-yı tarmarın (17).

Hâmid'in İstanbul'u akıl ölçüsünde bir politik yer olarak telâkkî etmesi Hayrullah Efendi'nin eserinden gelen bir fikirdir. *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* tarihi müellifi İstanbul'u, ona sahip olanı dünyaya hâkim bir vaziyete getirecek bir geo-politik mevki olarak değerlendirir: «...İstanbul'u muhasara eyledi ve fethetti. Bunun sebebi küre-i arz bir hükümet olsa payitahtı İstanbul olmak lâzım gelir nüktesinin derece-i ehemmiyeti selâtin-i Osmaniye hazeratı taraflarından tanınmış olduğunu badelfeth eyledikleri harekât ile dahi tasdik etmişlerdir.»¹ «Lâkin Osmanlı takımı bir takım zemin u zamanı kendilerine uydurup mahv u münkariz olmağa sür'atle yüz tutan Devlet-i İmparatoriyenin sahip ve maliki olmak esbabına teşebbüs eyleyerek Kostantaniye'nin feth ü teshirine mukaddemat tertibine başladılar. Zira İstanbul'un mevki-i coğrafiyyesi iktizasınca oranın maliki bütün dünyanın sahip ve hamisi olmak emri tabiîdir. O cihetle İstanbul'un teshiriyle Devlet-i Osmaniye merkez-i sahihesinde istikrar ile hey'et-i saltanat derece-i kemale vasıl olacağını tefattün edip beş defa İstanbul'u muhasara etmişlerdi ki... Lâkin bu işin husulü Sultan Mehmed'in himmetine kaldığından cülûslarının ikinci senesi Devlet-i İmparatoriye'nin makarr-ı hükûmeti padişah-ı müşarileyhin serir-i adaletine makam olmuştu.»²

Hâmid, Fatih'i değerli ve eşine nadir rastlanır şeylerin kurucusu olarak görmekte, kendisinin ölümünden sonraki devrelerde başarılan büyük askerî hareketleri hazırlayan şartları onun tesirine bağlamaktadır:

¹ *Devlet-i Aliyye i Osmaniye tarihi*, VIII, 53—54.

² *A. e.* 172—173. s.

Mehd-i vücudu oldun bir çok nevadirin sen
Hâkinden oldu nabit esbabı kârzarın (20).

Bu görüş *Evrak-ı perişan*'dan gelir. Namık Kemal, eserinin muhtelif yerlerinde Fatih'i Osmanlı devletinin terakki ve inkişafını hazırlayan rol ve tesirleri bakımından değerlendirmekteydi. Sonraki bir çok askerî muvaffakiyetlerin sebebini onda gören şairin yukarıki mısraı, «meşahir için de zatına bir makam-ı infirat hasıl eden hassa ise, *umumiyet-i ef'alinden hasıl olan neticedir*»¹ diyen Namık Kemal'in şu satırlarda ifade etmiş olduğu görüşü taşır: «... İşte bu cihetler ki şimdiki fenn-i harbin muallim-i evveli sayılır. Hele ihtiraatını o derece ilerletmişti ki devletine yadigâr ettiği usul-i askeriye on sekizinci asr-ı milâdînin Avrupaca mahsulât-ı efkârın her cihetinde intaç ettiği inkilâbat ve ikmalât askerliğe dahi sirayet edip de gördüğümüz nizamât-ı cedide meydana gelinceye kadar Osmanlı ordularının bir mahir serdar eline düştükçe dünyaya lerce verecek derece devam-ı galibiyetine sebep olmuştur.»² Namık Kemal, Fatih'in milletin istikbaldeki terakkisini hazırlayıcı tesirini eserinin muhtelif sahifelerinde işaret etmişti: «Fatih devletin halice kemalini teyit etmekle beraber istikbalce dahi terakki-i ikbalini temine pek büyük himmetler sarfederek mülkünü darü'l-hikme-i cihan eylemişti. Hatta bulabildiği ezkiya ve ashab-ı necabeti hizmetine cemile dairesinde öyle bir encüm-i irfan teşkil etmişti ki Osmanlı sarayta bundan bir asır evvel intizamına hâlel gelinceye kadar gerek siyaset, gerek maarif-i harbiyece cihanın en büyük mekâtib-i istifadesinden biri idi.»³ «Bu tafsilâttan anlaşılır ki Fatih hikmet-i hükümet ve tervec-i medeniyette dahil mensup olduğu milleti asariyle minnettâr ve bütün insaniyeti irfanına hayran eden eazım sırasında tutulur.»⁴ «... padişâhın zaman-ı devleti milkimizde her türlü fezailin ibtida-yı terakkisi olduğu gibi...»⁵

Şair Fatih'in tesiri ve yaptığı işler bakımından rolünü zaman düşünceyi etrafında değerlendirmektedir. Böyle bir düşünüşle, onun ucusu sonu olmayan büyük zamanın içinde gelip geçen hükümdarlığı sadece bir an hükmündedir. Fakat onun bu bir an içinde yaptıkları zamandaki kesafetiyle bir devir genişliğini taşır.

1 226. s.

2 230. s.

3 235-236. s.

4 237-238. s.

5 242. s.

Kaldın cihanda bir an, her anın oldu bir devr (2).¹

O, bu zaman *dynastiesi* bakımından ezel denilen başsız sonsuz zaman genişliğiyle temasa gelmiş gibidir:

Mülk-i ezeldi gûya tahtında hem-civarın (2).

Fatih'in bir keramet taşircasına, zamanın kayıtlarını aşarak az vakte devirlere sığacak işler başarması fikri de *Evrak-ı perişan*'a gidiyor. Namık Kemal Fatih'i yaptıklarının zaman içindeki değeriyle ele alıyor ve bunu şöyle ifade ediyordu: «Hele bir halkın kılıç sayesinde zaptettiği milke yerleşip de hudud-ı tabiiyesine kadar yayılarak zamanınca lâzım olan kavaid ve nizamatını ikmal ve maarifçe vaktinin muktedası olacak derecede ihraz-ı kemal etmesi hasbelâde yüzlerce senelerde hasıl ola gelmiş iken *gûya ki Fatih keramet-i irfaniyle tayy-ı kurun ederek bu mekasid-ı külliyeği otuz sene içinde itmam etmiş* ve milletinde şebabın teravet ve şecaatiyle sinn-i kemalin fazilet ve mekânnetini çire-dest-i himmetle cem'ettiğiçün terakkiyat-ı medeniyyenin kavaid-i ma'rufesi içinde bir şan peyda etmeğe muvaffak olmuştur.»²

Fatih'in şahsiyetini, manzumesinin muhtelif mısralarına dağılmış görüşler içinde ifade eden şair bir beyitte onun hakkında hükmünü belirtir. Hüküm şudur: Fatih, büyük işler başarmak talii her hükümdara nasip olmayan ve benzeri nadir çıkan bir hükümdardır:

Her şaha böyle tali yar olmaz ey şehenşeh,
Nadir gelir naziri bir böyle şehriyarın (14).

Bu görüşü de *Evrak-ı perişan* getirir. Namık Kemal bazı büyük Avrupa hükümdarlarıyla mukayeseye dayanan bir düşünüşle Fatih'in mümtaz mevkiine eserinde işaret etmişti: «İşte bu cihetlerle Fatih bu-

¹ Burada İbn-i Kemal'in, Hayrullah Efendi'nin kitabına (XI, 50) aldığı şekliyle, Sultan Yavuz Selim hakkındaki mersiyesini hatırlayalım. Şu mısralar, hükümdarın bir zaman düşüncesiyle değerlendirilişine, geniş olmasa da, bir örnek verir:

Az müddette çok iş etmiş idi
Sayesi olmuş idi âlemgir
Şems-i asr idi, asırda şemsin
Zıllı memdud olur zamanı kasır

² 267. s.

lunduğumuz asar-ı medeniyetin-İngiltere hami-i cumhuru meşhur Olivier Cromwell ve Rusya imperatoru Büyük Petro ve Prusya kralı Büyük Friedrich gibi hiç kimseye taklit etmeyerek ve hiç kimsenin taklit etmeyeceği tavr-ı has ihtiyar ederek bir devletin beka ve saadetine hakikaten müesses olan ve dört beş karn içinde adetleri dört beşe ancak balığ olabilen eshab-ı zuhurundan biri, hatta birincisidir. Ekser eazımı, bulunduğu mertebeye zamanının tesiri isal eder. Ancak Fatih zamanını ihraz ettiği mertebe-i azametine bilâkis kendi himmetinin tesiriyle vasil etmiştir.»¹ Bu ifadeler yanında, demin zikrettiğimiz şu satırları bir kere daha hatırlamak, yukarki görüşleri tamamlamak bakımından faydalı olacaktır: «Meşahir içinde zatına bir makam-ı infirat hasıl eden hassa ise umumiyet-i ef'alinden hasıl olan neticedir».

*

Buraya kadar Fatih'i tarih içindeki rolü ve hüviyeti ile ele alan görüşleri gördük. Bundan sonra manzumenin başka bir görüş cephesine geçeceğiz. Fatih manzumede sadece tarihin ve kendi devrinin kadrosunda kalmıyor, ölüm içindeki zaman bakımından da ayrıca manalandırılıyor.

Manzumede Fatih ölümden sonraki zamanda devam halinde görülür. Ölüm, Fatih'i zamanda nisyanı, mekânda bir mezarın darlığı içine mahkum eden bir netice, bir bitiş değildir. Şiirde ilk çıkış noktasını Fatih'in, namiyle geniş bir mekân ve zaman kadrosunda devamı düşüncesi teşkil eder. Görüş şudur: Fatih, adıyla dünyanın her tarafında «beka» dadır. Onun mahz ismi, «beka» yı taşıyıp etrafa yaymakta yahut başka bir ifade şekliyle² «beka» denilen şeyin bizzat kendisine medar olmaktadır. Her tarafa taşan namiyle, onun mezarını yalnız bir noktada değil, dünyayı içine alan bir mekân genişliğinde düşünmek mümkündür :

Her kûşesinde dehrin nam-ı beka-nisarin
Şayestedir denilse âlem senin mezarın (1).

Bu mısralarda ifade edilen, Fatih'in adının dünyaya yayılmış olduğu görüşü *Evrak-ı perişan*'la tam bir muvazilik gösterir. Namık Kemal Fatih'in bu cephesini de belirtmiş bulunuyordu: «Milletimizden zuhur

¹ 268. s.

² *Her kûşesinde nam-ı beka-medarın* (1).

«eden rical-i siyaset içinde Osmanlıların ve Osmanlılarla doğrudan doğruya münasebette bulunan akvamın daire-i zikr ü fikrini gûzar ile âlem-gir bir şöhrete mazhar olmak yalnız Fatih'e mahsustur, denilebilir. Dünyada belki hiç bir mütemeddin millet yoktur ki edebiyatında anın tarih veya tercüme-i haline dair bir çok kitaplar, risaleler ve ahlâk ve ef'aline müteallik hikâyeler, tiyatrolar bulunmasın.»¹

Hâmid bu manzumeyi yazdığı devirde çok okunan ve en muteber kitaplar meyanında bulunan *Tacü't-tevarih* ve *Haber-i sahîh*'te de Fatih'in şöhreti geniş bir mekân görüşü içinde ifade olunduğu görülür:

«Sultan Mehmed Han Gazi... Hazretleri ki şeref-i eyvan-şerefi cilvegâh-ı eyvandandan erfa ve saha-i cudî feza-yı vücuddan evsa idi.»²

«Hazret-i Fatih medihe-i امیر الامیر ile mazhar-ı sitayiş-i hazret-i hatemiyet-penah olmuş ve zamanlardaki fuhulün namlarına telif eyledikleri lâyüad ve lâyuhşa kütüb-i âliye ve edebiye ile velvele-i azim-şanları cihanı doldurmuş bir padişah olduğundan...»³

Hâmid, ölümün yok eden, kayba götüren tesirini Fatih'in yalnız cismanî varlığında görür. Onun manevî tarafı ölümünün bu tesiri üstündür. Fani cismi ölümle kaybolup gittiği, artık bizden çok uzak düştüğü halde Fatih Sultan Mehmed manevî varlığı ile devam etmektedir.⁴

Sen cism idin fenayab, ol ruh-i cavidanî
Düştün cüda sen amma, bakîdir iştiharın (5).

Şair başka bir mısradaki onun ruhunun yaşanılan *hal*'in içinde ve her tarafı dolaşmakta olduğunu ifade eder:

¹ 227—228. s.

² *Tacü't-tevarih*, I, 408. s.

³ *Haber-i sahîh*, III (1291) 277—278.

⁴ Fatih'in devam eden tesir ve izleri şu mısralarda da, ortadan çekildiği halde izi, kendisinden gelme unsur ve objelerde devam eden bir semavî ateş imajı ile ayrıca ifade edilmektedir:

Sen muhrik-i fitendin ey ateş-i celâdet,
Söndün nihayet amma berk oldu her şerarın (16).

Yoktur senin gurubun ev neyyir-i maali,
Var şule-i dehadan bin neem-i tabdarın (19).

Fatih, burada gök manzumesi içinde ışığı binlerce yıldızda devam eden, başka âlemlere çekilmiş bir güneş gibi tasavvur ediliyor.

Eyler tavaf her su ruh-i fütuhkârın (36).¹

Fatih'in şahsiyeti ölümden ruhanî bir hüviyet kazanıyor. Ölüm onun şahsiyetinin yeni bir mana ile devamı oluyor. Dünyadaki hayatı içinde anlatırken «Allah idi nigârın» (28).

Ser-pençe-i kazadan bifark idi deminde
Zeyl-i rızayı sarmış bazu-yı zimedarin (33).

Her azmin eylemişti tefsir-i ayet-i Hak
Zahirdi nasiyende asarı Çar-yarın (35).

Titrerdi secdegâhın oldukça sen cebinsay (34).

gibi ifadelerle Fatih'i Allah'a ve dine yakınlığı ile ele alan Hâmid onun ölümünü «sermediyyet cananı» ile bir kucaklaşma şeklinde ifade eder:

Açtı sana cenahın canan-ı sermediyyet
Etti anı deraguş can-ı cihan-siparın (41).

Her şeyi mutlak bir hareketsizlik ve sükût içine sokan ölüm manzumedeki Fatih için bir kapanış ve bir taşlaşma, donma değil, bir açılıştır. *Selîm ziyaretnamesi*'nin başında ifade edilen, ölümün bir kapanış şeklinde telâkkisi *Merkad-i Fatihî ziyaret*'te yoktur. Ölüm Fatih'in Allah yolunda en büyük ve en son fethi olur. Mekânda ufak bir yer işgal eden türbesi Allaha açılışı ile aslında fethettiği ülkelerin en büyüğü demektir. Ona burada beka âlemi açılır:

Her dem sana açıktır ebvab-ı arş-ı rahmet,
Türbendir en azimi fethettiğin diyarın (23).

Ölümden Fatih'e zamanın bütün sırları açılır. Huzurunda zamanın bütün hudutları kalkar, artık o gelmiş ve gelecek zamanla yani mutlak zamanla temasa gelir:

Mazi, o perde-i gayb ükşade-i huzurun,
Atı, o rah-ı muzlim amade-i güzarin (7).²

¹ *Ruh-ı fütühkâr* tasavvuru ile, eski dilde yaygın bir seci teşkil eden ve *Tacü't-tevarih*(II, 7) ve Hayrullah Efendi tarihinde (VIII, 164) Fatih'ten bahsedilirken geçen *ruh-ı pür-fütüh* tabiri arasındaki yakınlığı işaret edelim.

² Bu zaman düşüncesi Hâmid'in başka eserlerinde de kendisini gösterir. Hâmid, 1295—1296 seneleri civarında muhtelif kısımlarını yazmış bulunduğu *Garam*

Ölüm türbede kendisini taş ve maddede bir mutlak sükût ve hareketsizlik suretinde gösteren bir şey olarak ifade edilmemiştir. Hâmid, Tanrının sırlarından yapılmış olduğunu söyleyerek maddesine bile sırrî bir mahiyet verdiği bu türbede derunî, sprituel bir hareket hissediyor. Bu derunî ve ruhanî hareketliliği, aşağıdaki mısralarda, mazi ve hal içinde tesis etmektedir.

Bu mısralarda Fatih bütün manevî derecelerin üstünde bulunan bir mertebede tasavvur olunmaktadır. Şair bunu ifade etmek için manevî kademelerin en ilerisini temsil eden umkiyet ve ulviyet hallerini müşahhas plâna naklederek bu iki manevî kutbu onun mertebesi huzurunda kendilerinin daha alt kademede kaldıklarını idrakte, tazim hareketine durmuş gösterir. Tasavvur şöyledir: Mertebesi hayatında, umkiyet denilen sprituel derinliği kendisine tazimen ayağa kaldırıyor, ölüm sonrası da mezarındaki manevî ululukla ulviliği önünde ru-kûa, yani secde etmeğe sevk etmektedir:

adlı eserinin 1298 yılında neşredilmiş olan *Zamana bir kaç hitab* başlıklı fragmanında da (*Hazine-i evrak*, II, 6 nr., 1298, 86. s.; ayrıca *Garam*, 1923, 84. s.) mutlak zamanın iki kutbu olarak aldığı mazi ve ati'yi, «meçhul» ve «sır» fikri etrafında ifade eder:

Bir yanın mazi, ki yoktur neş'eti
Bir yanın ati, ki yoktur gayeti.

Bazı kısımları ile yine bu senelerde hazır bulunan *Zeyneb*'de insanın bu meçhulü aşarak mutlak zamanın sırlarıyla temasa gelmesi tasavvurunu geniş bir şekilde ele alır. Burada mutlak zamanın bu iki kutbu, «maziye» ve «atiye» isimli birer melek haline girer. Bu iki zaman meleği, *Zeyneb*'e mutlak zamanın bütün sırlarını açarlar. Eserde *Zeyneb*'in bu eriştiği imkân mertebesi onlara hitaben şöyle anlatılır: «Göğün perdelerini kaldırıp ölümden sonra gelecek hayatı gösterirsiniz, elfazı gördüğümüz eşya demek olan bu kudret-i mecmua-i bitenahisinin meali hükmünde, sizin gibi nameşhut olduğu halde mevcut olan ecsam-ı lâtifeyi benden gizlemez, akl-ı beşerin ermediği bir takım avalim teşhir ederek samiaların duymadığı sadaları işittirir, nazarların değmediği manzaraları gösterirsiniz». (*Zeyneb*, 1324, 137). Dikkat edilirse, Fatih'e dair mısralarda yer alan «perde» ve karanlık imajı burada da kendisini göstermektedir. Yine bu tasavvurla ilgili olarak o zaman meleklerinin *Zeyneb*'e maziden gösterecekleri bir şahıs «yüzü örtülü, siyah-pûş birisi» olarak tasvir olunur.

Fatih'i mutlak zamanın sırlarına ermiş gören Hâmid'in bu hali ruhanî bir mertebe olarak nasıl telâkki ettiğini, mutlak zamanı idrak imkânı hakkında kullandığı: «derece-i ulya-yı ruhaniyet», «kemal-i fevke'l-hüda», «kuvve-i kudsiye», «kuvve-i ruhaniye», «maneviyet, melekîyyet, kuvve-i ruhaniye, ilm-i ahfaya, ilm-i Hüda'ya malikiyet, hayat-ı ebediyye, irade-i harikülâde, her maksatta zafer» şeklindeki ifadeler daha açık bir surette aydınlatır.

Tahtın getirdi bir dem umkiyyeti kıyama.
Eyler rukûa davet ulviyyeti mezarın (29).

Diğer taraftan, türbedeki derunî ve sırrî havayı dolduran bazı sesler vardır. Burada ölümün mutlak sükûtu değil, Fatih'in geçmişteki ibadetlerinden gelen sesler kendisini hissettirmektedir. Onun vaktiyle Tanrı huzurunda secdeye varırken söylediği tekbirler, şimdi yerden yükselmekte ve hale geçmektedir. Onun bu tekbirleri zaman içinde hâlâ devamdadır :

Titrerdi secdegâhın oldukça sen cebinsay,
Hâlâ gelir zeminden tekbir-i zar zarın (34).

Hâmid türbeyi Fatih'in Allaha doğru açıldığı bir mekân olarak değerlendirebilir. Onun yer yüzünde, bu aşağı âlemde bulunan vakarlı sandukası esasında bu türbede Allaha bakan bir mertebededir :

Perverdigâra nazır bünyad-ı ser-bülendi,
Safillerin elinde tabut-ı pürvekarın (27).

Türbe, maddesi ve dekoru ile de uluhiyet ile ilgili görülür. Bu türbeye yapısında madde Tanrı'nın sırları olmuştur. Onun duvarlarına yazılı ayetlerde Tanrı sözünün manaları parlar :

Takında müncelidir hep beyinat-ı mana,
Esrar-ı lemyezelden masnu olan bu darın (10).

Türbe cami ile beraber olması bakımından da Tanrıya yakındır. Camide günün beş vaktinde ibadet eden müminlerin ziyaretleriyle «beyt-i Huda» yanındaki bu yer İslâmların bir tavaf yeri olmuştur. Günün muhtelif vakitlerinde camiye gelen halk onun türbedarı vaziyetindedir.

Beyt-i Hüda'ya konmuş cahın metaf-ı İslâm,
Durmuş başında bekler bir kavm türbedarın (9).

Halk öldükten sonra da ruhu ile onu ziyarete gelmektedir. Fatih'i

ziyarete gelen ölmüş müminlerin ruhları türbenin üstünde sayısız kandiller halinde onun mezarına nur verir :

Ervah-ı müminindir encüm kadar meşail,
Balâ-yı türbetinden tenvir eden mezarın (18).

Bütün bunların sonunda Fatih şöyle bir duruşla görülür: O tarihe ve uhrevî âlemine çekilmiş değil, sandukası üzerinde duran, tarihte bir dönümü ifade eden kanlı sarığı ile kalkmış, türbesinden hal-i hazırı, uğranılan değişmeyi gözlemektedir:

Kılmış tulû yerden gözler bu inkılâbı,
Bir devrdir mücessem destar-ı hun-disarın (18).

Abdülhak Hâmid manzumenin son kısmında bu ve bunu takip eden aşağıki mısralarda Fatih'i halin meseleleri içinde ele almaktadır. Bunlarda bu şiiri yazdığı sıralarda memleketin durumu ve gidişi ile ilgili endişeler yer almaktadır.

Ziyaretname şairi, memlekette gördüğü moral bozulma karşısında Fatih'in bu halin cezasını vermeğe gelmesini bekliyor :

Kahhar-ı müntekimden hiç kalmadı mehafet,
Senden biz eyleriz havf, ahzet gelüp de sârin (40).

Hâmid'in bu ifadeleri 93 Harbini takip eden hadiselerle, memleketin iç durumunun doğurduğu ruhi havanın izlerini taşımaktadır. 93 Harbinin ve onu vesile ittihaz ederek başlayan Abdülhamid istibdadının yarattığı teessürle Paris'te, memleketin düştüğü hal hakkında yazdığı meşhur manzumenin, aşağıya aldığımız mısralarında Hâmid'de *Merkad-i Fatihî ziyaret* şiirinin bu mısralarını hazırlayan düşünceleri buluyoruz. Şair şöyle düşünüyor: Memleket felâketlere duçar olduğu halde, herkes Tanrı düşüncesini bir tarafa bırakıp kendi zevkine daldı. Vatanı içinde bulunduğu vaziyetten kurtarmağa teşebbüs eden çıkmadı ve neticede hainler her şeye hâkim oldular. Bunun sonunda vatan hem dıştan, hem de içten felâketlere uğradı. Hâmid bu düşünceleri vatana hitaben şu şekilde ifade ediyor :

Bakmayıp canib-i semevata
Yine zevk oldu sende sürdüğümüz.

Sana imdada çıkmayıp erbap
 Bir takım hâinan girip araya
 Hem suya hâkim oldu, hem karaya.
 Uğradın akıbet muhasaraya,
 Dahilî, haricî müsadereye.¹

Hâmid'in 93 Harbi esnasında, Plevne mağlûbiyeti üzerine Paris'ten yazdığı bir mektuptaki şu satırlar her iki manzumedeki düşünceleri bize daha iyi aydınlatmaktadır :

«Biz bu muharebede Saray ile Bab-ı Seraskerî'den gördüğümüz kötülüğü Moskovlardan görmedik, diyebilirim.... Bakalım ne olacak! Ne olacak ise olur, amma iyi bir netice olmayacağı aşîkârdır. Görüyorsunuz ki tedbirde kusur edenlere Allah da yardım etmiyor, Peygamber de etmiyor, insanlar da yardım etmiyor. Allah ile Peygamber de Avrupa gibi bizi terkettiler. Şimdi sonradan kimseden faide yok..... İşte hep su-i idare ile su-i ahlâk beliiyesidir ki çekiyoruz. Şu zamanda bile Rumeli ile Anadolu kıt'aları kan içinde kalmış dururken İstanbul'da Sultan Murad tarafdarlarını, Mithat muhiplerini, daha doğrusu insâf ve hakkaniyet ve müsavat ve hürriyet talebinde bulunan ashab-ı hamiiyeti tard ile, haps ile tesmim ile uğraşıyorlar. İşte anın için böyle perişan oluyorum.»²

Manzumenin bitiş kısmında şair, Fatih'in huzurunda bir tazim tavrına geçer. Kendisini, alelâde insan hüviyetine bakmayıp, Fatih'i anlatmanın büyük sevabı peşinde, onun gibi pek büyük bir şahsiyeti tavsif ve ifade etmeğe kalkışmakla bir günah işlemiş addeder ve hükümdardan bundan dolayı kendisini affetmesini ister :

Ecr-i azim-i vasfın kaydında Hâmid ey Şah,
 Kıl bu sevabını sen afv ol günahkârın (42).

Bütün manzumeyi idare eden hayranlık duygusu, sonda onun büyüklüğünü ifade hususunda bu duygunun had derecesi olan aciz duygusuna inkılâp eder. Şair, onu methedebilmek için insanda alelâde şart-

¹ *İlham-ı vatan*, 25. s.

² *Mektuplar*, I (1334), 256—257. s.

larının üstünde ayrı mevhibeler olması neticesine varır.¹ Nihayet son mısırada, göğün en yüksek kademesine çıkmış mertebesi büyüklerin anlatılmasını, yer yüzünün imkânları ötesinde görür:

Medhinde şairane ilhamlar gerektir,
Tarifi yerde bitmez arşa çıkan kibarın (43).

Şair bu mısralarla manzumeyi *transcendental* bir neticeye bağlayarak bitiriyor.

¹ Böyle bir düşünce, Hâmid'in bu manzumesinin bazı benzer tarafları bulunduğu daha önce işaret ettiğimiz *Haber-i sahîh*'te de ifade edilmektedir: «Hazret-i Fatih medihe-i نعم الأمير ile mazhar-ı sitayiş-i Hazret-i hatemiyet-penah olmuş ve zamanlarındaki fuhulün namlarına telif ettikleri lâyü'ad ve lâyuhşa kütüb-i âliye ve edebiye ile velvele-i azim-şanları cihanı doldurmuş bir padişah olduğundan *evsaf-ı celilesi bahsinde bizim gibi aceze-i nüvisendegân için irha-yı inan-ı kalame meydan kalmamıştır.*» (III, 227—278).